

V. V. Bartold

Çeviren: Tahir AŞIROV*

Moğol Öncesi Dönemde Türkistan'da Hıristiyanlık (Semireçenskiy yazıtlar bağlamında)**

I

1886 senesinde Semireçensk bölgesinde keşfedilen Nesturi kitaplarından bugüne kadar 206 tanesi incelenerek Prof. Dr. Hvolson ile akademi üyelerinden V. V. Radlov¹ tarafından dilsel ilişkisi tespit edilmiştir. Bu esere Prof. Hvolson'un Orta Asya'da Nesturilerin yayılması hakkındaki bir makalesi ilave edilmiş olup, bu alanda tüm Avrupa bilim adamları tarafından çalışılan bütün mesaiyi hemen kâmil ihtiva etmektedir. Bununla birlikte, Avrupa âlimlerinin araştırmaları, Doğu yazarlarında bulduğumuz malzemeyi tüketmekten henüz hayli uzaktır. Orta Asya'da Hıristiyanlık hakkında bazı monografilere sahibiz; fakat bunların hepsi ya teoloji veya sinoloji itibariyle vücuda gelmiş veya daha ziyade Doğu Asya'yı ilgilendirmekte olduğu görülmüştür. Müslümanlara ait haberlere

* Dr. Öğrt. Üyesi. Bülent Ecevit Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, tahirashirov@gmail.com

** Bartold'un Hıristiyanlık ile ilgili makalelerinin ikincisi olan bu metnin birincisi (V.V. Bartold, "Yetşe o Hristianstve v Sredney Azii", Soçineniya. tom 2. çast' 2. 2 -yu çast' II toma podgotovil k izdaniyu Yu.E. Bregel'. Otvetstvennyy redaktor B.G. Gafurov. (Moskva: İzdatel'stvo "Nauka". Glavnaya redaktsiya vostočnoy literaturı, 1964, içerisinde 315-319) daha önce "Orta Asya'da Hıristiyanlık" (Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 4/2 (2017), 259-262) başlığı ile tercüme edilmiştir.

1 Chwolson, Grabinschriften. <Bak. Noldeke, ZDMG, Bd XLIV: 520-628> Yine baz: Chwolson, Grabinschriften, N. F.; <onun yazıları>. Aynı şekilde bk. S. S. Sluski'nin (Semireçeye (Yedisuv) yazıları hakkında) ve F. E. Korş'un (Semireçeye yazılarının Türki dili hakkında) makaleleri. <Eski Türk Nesturilik yazılarının öğrenilişi hakkında> bk. Malov. Drevnetyurkskaya pis'mennost' Mongolii. 75-86.- S. K.>

gelince, bugüne kadar hiç kimse bu haberleri toplamamış olup, Reşidüddin'in Keraitler² hakkındaki ifadeleri istisna edilecek olursa, pek nadiren zikredilmiştir. Durum bu konumda olduğuna göre, bu husustaki bilgiyi toplamak ve bunları o yörede yerleşmiş olan diğer kültürel nüfuzlara ait bilgi ile birleştirmek, bize pek ehemmiyetsiz bir şey gibi görünmüyor.³

Semireçensk bölgesine ait en eski bilgi Çinlilerde vardır. Batı Türkistan'a gönderilen ilk Çin elçiliği milattan önce 140 senesine rastlar;⁴ bu zamandan beri Çinliler ile Türkistan halkları arasındaki ilişki milattan sonra II. yüzyılın ortalarına kadar devam eder ki, bu ilişki tam üç asır müddetle kesintiye uğramıştır. Bu zamanlarda Semireçensk'te Usun göçebe kabilesi yaşıyordu; Usun kabilesinin kültürel gelişme derecesinin diğer Şâmânî göçebelerden farklı olmadığı, bu kabile hakkındaki Çin bilgisinden anlaşılmalıdır. Bunların ikamet ettikleri havalide zengin meralar ve çam ormanları vardır. Fakat bu havalı pek ülkede pek yağmurlu ve soğuk idi;⁵ Doğu Türkistan'dan Batı Türkistan'a uzanan ana ticaret yolu Kaşgar üzerinden ve Fergane'den⁶ geçtiğinden Semireçensk medeniyet yolundan hariçte ve sapa kalır.⁷

- 2 Keraitler Moğolistan'da Orhun'un şarkında mukim idiler. Bunların, Hıristiyanlığı ne suretle kabul ettikleri aşağıda görülecektir. Reşidüddin'in Keraitler hakkındaki sözleri Saint- Martin Tarafından zikredilmiş (Mémoires, II: 280) ve o zamandan beri sık sık tekrar edilmiştir.
- 3 Orta Asya'da Hıristiyanlığın yayılma (özellikle Nasturiler) tarihi hakkında yeni eserler bk. Nau, L'expansion; Mingana, The early spread of Christianity; Klyastorniy, *Subjinskaya nadpis'*, 168-169. Diğer dinler hakkında bk. aşağıda 272. not. 28.- Yu. B.>
- 4 E. Şavann bu makaleye yazan retsenziyasında (eleştirisinde) kayıt edildi (KNK, UO1, HU, 123). <E. Şavann bu makale yazan eleştiri yazısında üzerinde durduğu gibi (RHR, XLV: 123) Çjan Tsiyan, yani bu yerde V. V. Bartold göz önünde bulunduruyor. M.Ö. 138 yılında Batı'ya yola Batı'ya gidiyor. Sonra Hunlar da esirlikte oluyor. M.Ö. 128 yılında Merkezi Asya'ya gitmiş ve M. Ö. 126 yılında Çin'e dönmüştür. - Yu. B.>
- 5 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, III: 64. En eski han olan (Tsyen'-Han'-şu) tarihinden iktibas edilmiştir. Biçurin'in tercümesine nazaran aynen şöyledir: "arazi düz olup ot ile mesturdur; memleket yağmurlu ve soğuktur. Dağlarda pek çok çam ağaçları bulunur; Usun'lar arazi ve bahçe ile asla meşgul olmazlar. Sürüleri ile semt semt dolaşarak kâfi miktarda su ve ot bulurlar. Adetleri Hunların âdetine müşabihdir. Bu havalide çok miktarda at bulunur. Bunların zenginleri 4000 ile 5000 bin aralığında baş hayvana maliktirler. Halk zalim, hırslı, sadakatsiz olup çapulculuk için memnuniyetle akın yapmaya eğilimlidirler. Daha sonra yorumcu <Yan> Şi-gu (VII. yy.) bu ekler: "Usun'lar eşkâl haricileriyle garbin diğer yabancı milletlerinden yaşıyan ehemmiyet bir suratta ayrılırlar. Mavi gözlü, kırmızı sakallı, maymuna benzeyen Türklere bunlardan gelmiştir." Viv'yen de S.- Martena (*Les Huns Blancs*, 312): "Ils avaiient iles yeux bleus (ou verdâtres), la barbe rousse, et assemblaient a des singes, dont ils tiraient leur origine" [Mavi yahut yeşilimsi gözlere, kırmızı sakallara maliktirler; neşet ettikleri maymunlara müşabihdir] F. Hirt tarafından yapılan Almanca tercümesi, (*Ueber Wolga-Hunnen* 276) Biçurin'in tercümesi ile tevafuk etmektedir.
- 6 Biçurin, *Sobraniye Svedeniy*, III: 63. (Tsyen-Han'-Şu'dan): "Büyük yol Sule (Kaşgar) arasında Batıdan Davan, Kanytu ve Büyük Yuyecjilere taraf uzuyor".
- 7 Usunlar en nihayet V. yüzyılda zikredilmektedir. Grigor'yev (*Saki*, 148.) "Sitre mensup Saklar" hakkındaki Rusça eserinde Jungariya'da oturan Kırız<(Kazak Yu. B.)>kabilelerinden "Uysunlar" bunların kalıntılarından kabul ediyor. Bunların bir şubesi olan "Sarı-Uysunlar" kendilerini bir zamanlar büyük ve kuvvetli bir devletin bakayasından telakki ederler. Grigoriev bu bilgiyi, Valikhanov'un "Oçerki Jungarii" makalesinden aldı. s. 195. Aynı (VIII) ciltte, ZVORAO Petrovskiy ("Türkistan'da Hıristiyanlık Üzerine" başlıklı makale, 150), bugün üç Kırız zümresinin "elçin", "argın" ve "usun" ismini taşıdıklarını ifade ediyor. Radlov (Kutadgu bilig, izd. Radlova, I, s. LVIII, LXXXI) Usunları

Milattan sonra ikinci asrın ortalarında Çinlilerin “Batı memleketi” ile kesintiye uğrayan ilişkileri ancak V. yüzyılda yeniden oluştu. O zamandan beri o ülkede ortaya çıkan değişmeler/inkılaplar çok önemli idi. “Kuzey Sülalenin Tarihi’ne” (Истории Северных Дворов) göre bu dönemde Batı hükümdarları karşılıklı olarak birbirleri aleyhine giriştiler. O zamanın olaylarını açıklıklı tasavvur etmek imkânsızdır.⁸

VI. -X. yüzyıllarda yaşayan Çin tarihçileri Orta Asya halklarının kültürleri hakkında seleflerinden çok daha zengin bilgi veriyorlar. Bu bilgiye göre iki medeniyet merkezi tanıyoruz: biri Mâverâünnehir’de diğeri Uyguristan’daki, orta asrının nihayetine kadar ehemmiyetini muhafaza etmiştir. Semireçensk’te -daha sonra göreceğiz- Mâverâünnehir medeniyeti Uygur medeniyetinin çok önce yayılmıştır.⁹ Usunlar’ın Kuzey Batısında ikamet eden Yueban Han’ın göçebe halkı hakkındaki bilgi de medeniyet tarihi açısından yarar sağlayıcıdır. Çinliler bunları Hunların torunlarından olarak kayıt ile âdet ve lisanlarının “Gaogyular”ın (Uygurların) âdet ve lisanlarına uyduğunu söylediklerinden, bunların Türk oldukları anlaşılıyor. Fakat bunlar diğer göçebe halklardan temizlikleri ve günde üç kere yıkanmalarıyla ayrılıyorlar.¹⁰

Her ne kadar Fergane’den Kaşgar’a giden yol daha kısa ve daha elverişli ise de, VII. yüzyılda olan Doğu Türkistan’dan ve Semireçensk ortasından Batı Türkistan’a uzanan yeni bir yoldan bahsedilmektedir. Ticaret yolunun değiştirilmesi değişik nedenler ile açıklanabilir. İlk olarak Semireçensk, hâkimiyetleri bütün Orta Asya ve Doğu Avrupa’nın bir kısmı üzerinde uzanan Türk hanlarının (Altay etrafında) hâkimiyet merkezlerine ulaştırılan yol üzerindedir. Bu tür göçebe hükümdarların çadırı ordugâhları ticaretin noktayı istinadı mevki ve ehemmiyetini haizdir. 581 senesinden sonra Türklerin hâkimiyeti iki kısma ayrıldı. Batı Türklerinin hanları, tercihen o zamanki Usun sahasında yaşadılar.¹¹ Bundan dolayı Semireçensk tacirler üzerinde daha ziyade câzib halde haiz oldu. Nihayet burada, II. yüzyılda Fergane’de zuhur ederek Syuan Szan’ın ifadesine göre birkaç seneler devam eden anarşinin etkilerine bakalım.¹² Yeni ticaret yolunun işletilmesi Uygurluk ve medeniyetinin genişlemesi için etkisini göstermekten geri kalmadı.

“birBatıTürkkabile”olarakkabulediyor.bk.Aristov’ungörüşüde,MSOS,Jg.I,Abt.1898,200’deanlatılmaktadır.<bk. Aristov, *Etničeskiy sostav*, 17, 23-26 > ve buna karşıt bakış açısı Parker (*A thousand years*, 254) < Usunlar hakkında daha fazla bilgi için bk. nast. izd., t. II, 1: 26-30, 513-514. -Yu. B.>

8 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, III: 137.

9 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, III: 149-158 ve 181-189.

10 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, III: 163. Kısa açıklamayanın yer aldığı aynı yere bk. Kutadgabilik, izd. Radlov, I: LXI, hem de Hirth, Ueber Volga-Hunnen, 274. Çinliler tarafından Yueban olarak yazdıkları kabilesinin aslı şekli bugüne kadar bilinmemektedir.

11 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I: 341; Parker, *A thousand years*, 235.

12 Syuan Tszan, per.[tercümesi] Jyul’ena, I: 17.

Batı Türkistan medeniyeti hakkında en güvenilir bilgiyi, 629 senesinde¹³ bu ülkede bulunmuş olan Syuan Szan veriyor. Söz konusu kişi Aksu'dan itibaren büyük sorunları yenmek suretiyle Tyan-Şan'la (aşikâr olarak Bedel geçidinden) geçti;¹⁴ Issık Göl suyunun güney sahili boyunca uzayan mesafeyi geçtikten sonra, Suy-e (Çu) nehrine vasil oldu; burada bir şehir buldu ki,¹⁵ tacirler çeşitli mahallelerden gelerek içtima ediyorlardı. Bu şehrin Batısında bir takım müstakil şehirler bulunuyordu. Bu şehirlerin her biri diğerinden müstakil reislere sahiptir. Fakat bütün bu reisler Türklere tabiydiler. Çu nehri kenarındaki Çu şehriden Geşuanna¹⁶ hükümdarlığına kadar olan ülkeye Suli olarak adlandırılır. Sekene, yazı ve lisanlarının da delalet ettiği aynı ismi taşır. Elifbası/alfabesi 32 işaretten mürekkeptir.¹⁷ Bu işaretler meyanında tarihi şekillerde vardır ki, birbirlerinin yazılarını açıklama için kullanılır. Kitaplar yukarıdan aşağıya doğru okunur. Halkın dış görünümü hakkında verilen bilgiye göre bunlar yüksek boylu imişler; elbiseleri pamuk, yün ve deri imiş; büyük bir çoğunluğu saçlarını örerler ve örgüyü salıverirlermiş; ara sıra başlarını tıraş ederler ve alınlarını bir parça ipek ile örterlermiş. Onlar karakter zayıflığı, yalana eğilimli, aldatma ve açgözlülük ve her türlü kandırmaca ile temayüz etmişlerdir. Zenginleri kendi aralarında yüksek itibardan yararlanırlardı. Fakat haricen zenginler fakirlerden hiçbir şekilde tefrik olunamazdı. Halkın yarısı ziraatla meşgul olurlardı. Diğer kısmı ise ticaret ederdi.¹⁸

Genuanna (Müslümanlarca “Saganian” Çinlilerce bazen sadece “Şi”)¹⁹ hâkimiyeti, Samarkent'in güneyinde idi.²⁰ Syuan Szan verdiği bilgi, Amu -Derya ile Çu nehirleri arasındaki ülkenin kültürel birlikteliğe sahip olduğunu kabule zorluyor. Bu kültür merkezi, büyük bir ihtimal ile “Semerkant'a doğrudur. Syuan Szan ifadesine göre, Semerkant halkı komşularının adap ve ahlakine ilişkin kurallar hususunda sahib-i salahiyet idiler.²¹ Çin yazarlarının verdiği bilgide gösteriyor ki, Semerkant ehemmiyeti haiz siyasi bir nüfuz icra ediyordu.²²

13 Rusça tekste seyahatnamenin tarihi tahriri sehven 648 olarak gösterilmiştir. Syuan Tszan'ın seyaheti 16 sene devam etmiştir (629-645). Seyyah bu müddetin büyük bir kısmını Hindistan'da geçirdi. bk. Jizneopisaniye Syuan Tszan, per. Jyul'ena, VIII.

14 Bu geçit o zamanlarda aynı ismi taşıyordu. (Çinliler arasında “gora Bada” <Boda>); Degan (Histoire generale des Huns, t. I, 2: LXXV) Han hâkimiyetinin bidayeti hakkındaki Çin coğrafyacılarından alıntılardan bahsediliyor.

15 Bu şehrin yerli adı Suyab'dı. (Aşağıya bk.).

16 <Şimdiki transkripti-Tşeşuanna.>

17 <Aynı şekilde bk. Jyulen (I: 13). V per. Bila (I: 27)- “30 veya ona yakın”; Y.A. ZuYev'e göre (Kitaskiye izvestiya, 911). - “30'dan çok”. Şavann'ın sözüne göre Çince tekstinde “20-den fazla” denilmektedir (RHR, XLV: 124). T. Uotter'e göre, Çince tekstinin üç neşrinde “sadece 20” ve birinde- “30” diye belirtiliyor (On Yuan Chwang's travels, I: 71l)- Yu.B.>

18 Syuan Tszan, per. Jyul'ena, I: 12-13.

19 Biçurin, Sobraniye svedeniy, III: 246-247; Tomaschek, *Sogdiana*, 119.

20 Syuan Tszan, per. Jyul'ena, II: 283- bu bölgenin Orta Asırdaki “Keş” ve bu günkü “Gissar” ile ilgili özdeşleşmektedir. Bu yanlış tanım zaten Petrovskiy tarafından düzeltildi (makaleye “O hristianstve v Turkestanе” (*Türkistan'da Hıristiyanlık Hakkında*), 150). Bildiğiniz gibi, Keş bu günkü Şahrisabz'ın aynı olup, Gissar'a değildir. Saganian veya Çaganian hakkında bk. Tomaschek, *Sogdiana*, 38; daha Geşuann veya Keş (eski şekli- Kis) hakkında bk. Marquart, *Die Chronologie*, 56-57.

21 Syuan Tszan, per. Jyul'ena, I: 19.

22 Biçurin, Sobraniye svedeniy, III: 182. Tekst (“İstoriı Severnih Dvorov'dan): “Kan güçlü bir devlet olarak görülüyor. Mi, Şi, Tsao, He, Malıy (Küçük) An', Naşebo, Unahe, Mu, gibi Batı krallarının

Syuan Szan'ın takip ettiği seyahat yolu “Истории династии Тан” (Tan Hanedanı Tarihi)ndeki yolun aynı olduğu aşikârdır.²³

Issık Göl'den (Batıya doğru) oradan 40 li mesafede Dun şehri.

... 110 li²⁴ mesafede Hole şehri.²⁵

30 li mesafede Yeçji şehri.²⁶

Vadinin ortasından geçilince Suyşe -Çuan nehrinin ağzına varılır.²⁷

Oradan 80 li mesafede Filo Szyan Kiun şehrine.²⁸

20 li²⁹ mesafede Suy-ye ülkesinin Batısında kâindir. Bunun Kuzeyinde Suy -ye-Şuy nehri akar.³⁰ Bunların 40 li mesafede Türk hakanlarının ikamet ittikleri Szedan cibal silsilesi vardır.³¹

Suy-ye'den Batıya doğru 10 li³² mesafede Migo şehri vardır.³³

Oradan 30 li mesafede Sin şehri vardır.

Oradan 60 li mesafede Dunsyan şehri vardır.

Oradan 50 li mesafede Osubolay şehri vardır.³⁴

Oradan 70 li mesafede Szyuylan şehri vardır.

Oradan 10 li mesafede Doszyan şehri vardır.³⁵

Oradan 50 li mesafede Dalose³⁶ (Talas veya Taraz) şehri vardır.

İleride bu seyahat yolundan bahsetmek fırsatına tekrar nail olacağız.

-
- kısmı azamı ona tabi olmuşlardır. Bu bölgeler hakkında bk. Marquart, Die Chronologie, 58-64.
- 23 Aşağıdakiler tam olarak belirtilmiştir: Deguignes, Histoire generale des Huns, t. I, 2: LXVI. Aynı yol kullanıcılarına bk: Hirth, Nachworte, 72-73. <Tüm durumlarda isimleri ve aralıklar, Hirtom'un bilgilerine göre okunması dikkate alınmaktadır. Depin'de (buna göre de işin Rus dilindeki baskısında) yanlışlıklar ve hatalar vardır. Şu işin rus dilindeki nuscasyne laŷyklykda) nătakyklyklar we ŷalňyşlyklar bar. - Yu. B.>
- 24 Hirt'e göre- 130.
- 25 <Şimdiki transkripti-Hele.>
- 26 <Yani Almanca çevirisinde (Hirt'e göre); Rusça baskısında Şe -çji oldu. bk. sled. prim. - Yu. B.>
- 27 Hirt'e göre, geçitten “Suy-ye vadisinin ağzına varılır.” <E ve şe - bir ve bu hieroglifin iki okunuşu olup, ancak tay dönemi boyunca olmalı (Eski okunuşu lăp; bk. Karlgren, Phonologie, 859). - Yu. B.>
- 28 Hirt'e göre- “General Pey- lo şehri olup bulunduğu mevkiinin bu günkü Tokmak havalisine tevafuk etmesi icap eder.”
- 29 Hirt'e göre- 40.
- 30 <Yani Almanca çevirisinde (Hirt'e göre); Rusça izd. Suy-şe ve Suy-şe-şuy oldu. - Yu. B.>
- 31 Hirt'e göre- “Genellikle on kabilenin Hakan'ın liderini ilan ettiği yerdir.”
- 32 Hirt'e göre- 40.
- 33 Hirt'e göre- “Mi ülkesinin şehri.”
- 34 <Aşibulay>
- 35 Hirt'e göre-Şuytszyan'.
- 36 <Dalosı>

Çin tarihçileri Mâverâünnehir halkının Budist olduğunu işaret ediyorlar.³⁷ Bununla birlikte diğer halkların dinleri hakkında Çinlilerin verdiği bilgi, bilhassa pek az ehemmiyetle telakki edilmelidir; zira bazen, Çinliler, aralarında hiçbir benzerlik noktası bulunmayan dinleri ötekisine karıştırıyorlar.³⁸ Bununla beraber Mâverâünnehir'de Budizm hakkında ayrıca bilgiye de sahibiz; en-Nedim'in ifadesine göre, buradaki Budistler Maniheist'lerin selefleridir,³⁹ Fihrist'in diğer bir fıkrasında şöyle deniyor: “Mâverâünnehir'in çoğu halkı İslam'dan önce bu dine (Budistlik) girendiler (قبل الاسلام وفي القديم).⁴⁰

Budistliğin doğrudan doğruya Arap fütuhâtından önce Mâverâünnehir'de hâkim din olduğunu bu sözlerden istintaç etmekte istical etmemeliyiz. Syuan Szan seyahat etmiş olduğu bütün ülkede, Budist “Stupa”larında (Taş Abdadı), manastırlarda ve saire de durmuştur. Bununla beraber Amu-Derya'ya doğrudan doğruya merbut olan ülke istisna edilirse, Mâverâünnehir'de -bir kelime ile olsun- Budistlikten bahis etmiyor. Syuan Szan'ın⁴¹ Çince biyografisinde Semerkant hükümdarı ile halkın Buda dinine girmeyip ateşperest oldukları özellikle zikredilmektedir. Vakıtan burada iki Budist manastırı mevcuttu; fakat tamamıyla meskûn değildi. Yabancı muhacirler bu manastırlar dâhilinde sığınma aradıkları zaman halk onları yangınlar ile savunurdu ve uzaklaştırırdı. Bununla birlikte, Syuan Szan bu ülkede Budistliği nihayet tesise başardı; bizzat hükümdar Budistliğe taraftar oldu; her iki manastır yeniden rahipler ile doldu. Fakat hükümdarın pek az devam faaliyeti, hemen hemen hiçbir iz bırakmadı. Aşağıda Budistliğin açıklamaları esnasında anlaşılacaktır ki, Doğu Türkistan'da Hint yazısı, Batı'da ise herhangi bir alfabe yayılmıştı. Çin tarihçileri Doğu Türkistan'da ve Afganistan'da Hint yazısının yayılmasından bahis ediliyordu; fakat Mâverâünnehir ve Uygur yazısını göstermek için başka bir kelime istimal ediyorlar (Hu-Şu barbar yazısı).

Mâverâünnehir yazı şekilleri hakkında elimizde “en-Nedim”in verdiği bilgi vardır; bu bilgiye göre Mâverâünnehir ve Semerkant halk kitaplarında Mani yazı şekillerini istimal ederlerdi.⁴² Çeşitli düalizm mezhep taraftarları gerek Roma hükümeti dâhilinde gerek İran'da aynı takibata maruz kaldıklarından, bunlar, III. yüzyılda Mâverâünnehir'de yerleşmeğe bağışladılar. Bunlar meyanında bulunan Maniheistler diğer mezhep salıklarından sayıca çok idiler; bunların aralarındaki teşkilatın sıklığı da ayrıca faikiyet bahsediyordu. Bütün bu şerait taht etkisinde olarak Maniheist tedricen hâkim mevkie işkâl etti-

37 Biçurin, Sobraniye svedeniy, III: 183: “Poklonyayutsya Budda” (o jitleyah sanı Kan, iz “İstorii Severnih Dvorov”).

38 Bretschneider, *Researches*, II: 294.

39 Flügel, *Mani*, 105.

40 *Fihrist*, I: 345/14.

41 Jizneopisaniye (Hayat hikayesi) Syuan Tszan, per. Jyul'ena, 59-60.

42 Flügel, *Mani*, 166-167. <Ruşça izd. var: “Maniheist bu yazıyı kutsal kitaplarını kullandı ve bu nedenle bu yazı dini yazı deniliyor. (قلم دين) Yu. B.>

ler. Diğer düalist mezheplere gelince, “Deysanîler” Horasan ve Çine kadar yayılmışlardı; fakat bunlar dağılık yaşadıkları gibi mabetleri de yoktu.⁴³ Mazdakiler, Şehrîstani’nin ifadesine göre⁴⁴ Semerkant, Şaş, İlak’ta yerleştiler. Bunlar Sir-Derya ile Çu arasındaki saha dâhilinde ilk kültürel amilleri olup⁴⁵, bunlarda diğerleri gibi, sayıca pek az oldukları Maniheistlerin nüfuzları altında kalmış olmaları pek muhtemeldir. Buna mümasil misale İslam devrinde de tesadüf ederiz: Samanilerin bulunduğu saha dâhilinde Hanefilik mezhebi hâkim idi; hâlbuki bu sahanın Kuzey hududundaki memleketlerde Şafiiler⁴⁶ sakin bulunuyorlardı ki, görünüşe göre komşu Türkler arasında Hanefiliğin hâkimiyetine mani olmadı. Bundan başka, illerinde de göreceğimiz gibi, Mazdakî düşünceleri Mâverâünnehir halkı üzerinde kuvvetli ve devamlı bir etki etmiştir.

Önce birtakım misyonerlerin Doğu’ya gitmeleri dolayısıyla Hıristiyanlık IV. yüzyılda kesif kitlelerle Doğu’ya dâhil olmağa başladı. 334/2 senesinde Merv’de Hıristiyan bir Piskoposa tesadüf ediyoruz. Fakat Hıristiyanlığın yayılması, düalist dinlerin yayılması karşısında pek geride kalır. Fars Kralları tarafından icra edilen takibat, ancak Hıristiyanlık Roma’da hâkim din mevkiine yükseldikten sonra başladığından, Doğu hududu ülkesinde bulunanlara göre doğal olarak sayıca daha kesif olan İran’ın Batı memalikindeki Hıristiyanlar, Roma hükümeti hududu dâhiline kolayca geçerek kendilerini takibattan kurtarmışlardır. Bundan başka mezhepler sapkın, her yerde olduğu gibi, yabancı din için yapılan propagandadan daha ziyade kuvvetli takip edilmiştir; Budistler, Hıristiyan ve Marsionitler, Horasan’da sığınacak bir melce buldular⁴⁷. Deysanîler, Maniheistler ve Mazdakîler Sasani hükümeti hudutları haricinde yerleşmeğe mecbur oldular. Syuan-Szan Mâverâünnehir yazısına “Suli” isimlendirildiğini söylüyor. Bundan Süryani yazısının kast edildiği kuvvetli ihtimaldir (шурин /şuri).⁴⁸ İran’ın yayılan bu dini teşkilatın hepsinin kendine mahsus ayrı alfabesi mevcut olduğu malumdur. Bunlara model ve esas vazifesini Süryani yazısı görmüştür. Arap kaynaklarından biliyoruz ki Manehaistlik mukaddes kitapları çoğunluk itibarıyla Süryani lisanıyla yazılmış idi.⁴⁹ Syuan-Szan tarafından bildirilen harflerin sayısı da Hıristiyanlıktan ziyade Maniheizm’e delalet etmektedir. Malum olduğu şekilde Hıristiyan Suriyelilerin alfabesi 22 harften müteşekkildir; yalnız İlya/Elias

43 Flügel, *Mani*, 161--162.

44 per. Haarbryukera, I: 293.

45 <Almanca çevirisinde- “ayrıca” (ebenfalls). - Yu. B.>

46 Makdîsi, 323.

47 Budizm hakkında bk. Rozen, *Zvoro*, III: 161. Bk. Bîrûnî, İndiya, izd. Zahau, 10-11; per. Zahau, I: 21. Orada Budistlerin “Balh’ın doğusundaki” havalıye çekilmek mecburiyetinde kaldıklarını söylüyor. Martsionitler hakkında bk. Flügel, *Mani*, 160.

48 Gutschmid’in diğer bir takmaları meyanında işaret ettiği gibi bu kelimenin Kaşgarça Suli ismiyle benzerliği (*Kleine Schriften*, Bd, III: 280) neredeyse tesadüfen olduğuna dikkat çekti; Bunun gibi Bundeheş’teki Surik (שוריק ve سوريك)’te böyledir (Tomaschek, *Sogdiana*, 13). Bk. Marquart’ın Sulik = Sogd görüşü (*Die Chronologie*, 56) ile Bartold’un itirazıyla ilgili bk. (*Die alttürkischen Inschriften*, 22, *Anm.* 1).

49 Mani’ye 6 Süryanice, 1 Farsça olmak üzere 7 büyük eseri atfedilmektedir. (Flügel, *Mani*, 102).

von Tirhan/Tirgan'ın grameri 30 harfe sahiptir ki, (altı sedalı harf ile Rumca γ ve π harflerini ayrı sesler olmak üzere birlikte hesap etmektedir).⁵⁰ Buna mukabil, Maniheistlerin alfabesi daha zengin idi; bu alfabe en-Nedim'in ifadesince Arap alfabesinden⁵¹ daha fazla harfe yani 28 işaretten fazla işarete sahipti.

Sasaniler zamanında Mâverâünnehir'de Hıristiyanlığın tevessü hakkında tarihi araştırmalara esas olacak hiçbir bilgiye sahip değiliz.⁵² İleride ayrıca bahis edileceği üzere yalnız Hıristiyanlığın daha VI. yüzyılda Semerkant'ta bir Piskoposa sahip olduğu ihtimali mevzu bahis olmuştur.⁵³

II

VIII. yüzyılda çeşitli Türk boyları arasında kesintisiz devam eden savaşlar ülkenin sükûnetini ihlal ediyordu. Çin kaynaklarına göre, Talas şehrine mensup olan çiftçiler zırh giyerlerdi ve yekdiğerlerini eser ederlerdi.⁵⁴ VIII. yüzyılın bidayetinde Araplar Kuteybe'nin fütuhâtı sayesinde sürekli olarak Mâverâünnehir'e yerleşiyorlardı; Bununla birlikte, bu ülkenin kesin tabi olması, daha sonra Halife Mutasım (833-842)⁵⁵ zamanında vuku bulmuştur. Talas nehrinde vuku bulan meydan muharebesi (Temmuz'da 751y.) Batı Türkistan'da⁵⁶ Çin nüfuzuna son verdi. Bu hadisâtı takip eden on sene zarfında, Türk-Karluklar (Çinliler Gelolu, Araplarca *خرلخ، خرخيعة*) Semireçensk ile Sır-Derya ülkenin Doğu kısmını işgal etiler.⁵⁷

50 Nestle, *Syrische Grammatik*, 2.

51 Flugel, *Mani*, 166-167.

52 410-677 yılları zarfında inikat eden sinod meclislerine iştirak eden Nesturi piskoposları hakkında Doğu Süryani ahkâm ruhanilerinde Guidi (Ostsyrische Bischöfe) tarafından yayımlanan Mâverâünnehir ait hiçbir piskoposluk bulmuyoruz. 577 senesinde bir şehrin piskoposu *سجستان* (yazmada Musul şehrinde) zikredilmektedir; Guidi bu şehrin Semerkant olduğunu öne sürmektedir; ancak Roma el yazmasında *سجستان* durmaktadır. İlginçtir ki, muhtemelen daha sonra Mervverud (şimdi Meruçak Murgap'ta) *سجستان*, piskoposunun haberleridir (553 yılının altında). <Bu makalenin Almanca çevirisinin yayınlanmasından kısa süre sonra, V. V. Bortold, Murrverud'un Meruçak'ın yerine geçmediğini, günümüz Bala-Murgap'ın yerine geçtiği sonucuna vardı; bk. Bartold, Mervverud. -Yu. B.>. Bu piskoposluk hakkında başka bilgimiz yok.

53 <Orta Asya'da Budizm, Hıristiyanlık ve Maniheizm'in Arap fethinden önce yayılması hakkında bk. Belenitsikiy, Voprosi ideologii i kul'tov Sogda, s. 36-52. Maniheizm üzerine son çalışmaya bk. Klima, Maitis Zeit und Leben. VIII-X. yüzyıla kadar Orta Asya'da yaygın olan alfabe hakkında bk. Oranskiy, *Vvedeniye*, 154-163; Gabain, *Alturkische Grammatik*, 9-41. <S. K.>

54 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, III: 245. Şimdi Almanca çeviri bk. Hirth, *Nachworte*, 71.

55 Belâzüri, 431.

56 Bu savaş hakkında Arapça (İbnü'l-Esîr, izd. Tornberga, V: 344; Taberî ve Belâzüri bu konuda bir şey söylemiyor) ve Çince (Klaproth, *Tableau historique*, 213; Şimdi ayrıca bk. Hirth, *Nachworte*, 82) elimizde bilgi vardır. Karabaçek'in makalesinde (Das arabische Papier, 113) yanlışlıkla 755 tarihini belirtmiştir. <E. Şavann belirtildiği gibi (RHR, XLV: 104), aslında Karabaçek tarafından Temmuz 751 tarihi belirtilmiştir. - Yu. B.>

57 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I: 372; Marquart, *Die Chronologie*, 25. İbnü'l-Esîr'de (izd. Tornberga, V: 152) Karluklar'ın da 119 h. (737 m.) tarihinde Toharistan civarında ortaya çıktıkları

Araplar ile Orta Asya milletleri arasında ticari münasebet daha VIII. yüzyılda başlamıştı. Çine giden eski yoldan başka, daha önce zikredilmemiş olan yine bir ticaret yolu buluyoruz. Çin haberlerine göre Arap tacirleri üç senede bir defa Kuça'dan ipek yüklü kervanlar çıkararak Yeniseyi kaynaklarına doğru Kırgızların başkentine gönderlerdi. Tibetlilerde aynı yoldan istifade ederlerdi. Yolda tacirler Karlukların memleketinde dururlardı ki, Uygurların baskın ve hücumlarına karşı muhafaza için Kırgızlar tacirlerin refakatine muhafızlar verirdi.⁵⁸ Pek ziyade muhtemeldir ki çeşitli dinlerin misyonerleri de aynı ticaret yolundan istifade etmişlerdir.

Düalist mezhepler Mavehâünnehir oldukça uzun müddet bir devam olmuş ve düalistlerin isyanı ancak büyük müşkülâtlarla bastırılabilmiştir. Asilerin reisleri komşu Türkleri imdada davet ederdi; ara sıra bizzat bunlar bu maksatla göçebelere giderler ve bunların arasında mezheplerini neşir ederlerdi.⁵⁹ Düalistlerin son kuvvetli hareketini teşkil eden Mukanna isyanı 780 senesinde bastırıldı. Kadınları ortak telakki eden mezhebi görünüşte, Mazdaki mahiyettir. Mukanna'nın vefatından sonra da mezhebi devam etti. Taraftarları kendilerini Müslüman saydılar ve isimlendirdiler. Ancak herhangi bir (İslami hükümlerden) namaza veya abdeste, ne de oruca ehemmiyet verdiler. Kadınlar önce olduğu gibi her kesin mal müşteregi gibi idi.⁶⁰ Bunların beyaz elbise giydiklerini ve dini telakkilerinde zındıklara yakınlaştıklarını Makdisî söylüyor.⁶¹ Nerşahî mütercimi Ahmet İbn Muhammed zamanında (tercüme 522/1128 tarihinde vücuda gelmiştir), bu mezhep Keş ve Nahşab ve Buhara köylerinden bazısında yayılmıştı.⁶² Sonraki seyyahların, Afganistan'ın Kuzey kısmında ve Amu-Derya'nın üst taraflarında müşahede ettikleri bazı âdet, ihtimal ki, Mazdaki düşüncelerini açıklamaktadır. Elfinston, Hazarlardan (Kuzey Afganistan'da bir kabile) bahis ederken, karısının kapısının eşliğinde bir çift terlik gören bir adamın hemen oradan uzaklaştığını söylediği gibi,⁶³ Ahmet İbn Muhammed'de Mâverâünnehir'deki sapkınlar hakkında aynı şeyi söylüyor.⁶⁴

-
- zikredilmiştir ki, şayan dikkattir. Aynı bilgi Taberi'de de görülmektedir. II: 1612; Bunlar muhtemelen Karlukların özel bir koluydu (bk. Barthold, *Die altturkischen Inschriften*, 27). Aynı yerlerin yakınında, ama Amu-Derya'nın kuzeyinde, Syuan Tszan (per. Jyul'ena, I: 26) si-su (Bi-su) veya xo-yuu Türklerinden bahseder; Tomaşek (*Sogdiana*, 40) bunların Guzlar olduğunu varsayımını öne sürüyor.
- 58 Burada, Orhan'da yaşayan ve aradan itibaren fütuhatını ta batya kadar genişleten bu milletin kuzey şubesinden bahsedilmektedir. Ticari ilişkileri hakkında bk. Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I: 449; Klapproth, *Tableau historique*, 172; Parker, *A thousand years*, ip. 259.
- 59 Fihrist, I, 345; Bîrûni, *el-Âsâr'il-Bâkiye* izd. Zahau, 210-211; per. Zahau, 193-194.
- 60 Nerşahî, izd. Şerefa, 73. <Mazdakiler ve Mukanna takipçileri arasındaki "eşlerin ortaklığı" hakkında bilgilerin değeri üzerine bk. nast. izd., t. II, 1: 217, prim. 31.- Yu. B.>
- 61 Makdisî, 323. Kuds-i Şerif ismi müsteşrikler tarafından "بيت المقدس" okunduğundan ("بيت المقدس" şeklinde değil de) Makdisî biçiminde kullanıyoruz. Şimdi de Güe'nin Makdisî biçiminde kullanımına karşı itirazlarına bk: JA, sér. 9, t. XIV, p. 367. Zorda olsa buna dikkat çekebiliriz ki, Sem'ani'nin *Kitab al-ansab*'ında (ruk. Az. muz. I: 417b) yalnız Maksisi, (Mukkaddisi değil) şeklinde zikredilmiştir. "زندقي" kelimesinin farklı anlamları hakkında bar. V.R.Rozen'in *Dva slova* yazısına bk. Burada, bazen Budizm terimine atfita bulunmak için "زندقي" teriminin kullanıldığı gerçeğine dikkat çekilmektedir.
- 62 Nerşahî, izd. Şerefa, 73.
- 63 Minayev, *Svedeniya*, 185 (po: Elphinstone, *Account*, II: 122-214).
- 64 Nerşahî, izd. Şerefa, 73.

İslam'ın Mâverâünnehir'de ne derece yavaş yayıldığını en mükemmel olarak Nerşahî'nin eserinden görürüz. İslam'ın en şiddetli düşmanları zenginlerdi: fakirlere, mescide bir defa gelişlerinde Araplar tarafından ikişer dirhem tediye edilir ve bu suretle İslam'a celp ve cezp edilirlerdi. Buhara'da ilin esaslı mescit Kuteybe tarafından 95/712-13 tarihinde inşa edilmiştir; 154/771 tarihinde ise, bu ülkede halkın çoğunluğunun müşrik olmasına rağmen ikinci mescit/cami bina edildi.⁶⁵ Her halde İslam'ın bütün Mâverâünnehir'de hâkim olması, bu ülkenin Araplar tarafından katı surette zapt ve ele geçirilmeden önce vaki olmamış ve önce de gördüğümüz gibi, ancak IX. yüzyılın ortalarında vukua gelmiştir.

İslam'ın bu dönemde Türk halkları arasında yayılması hakkında sadece Yâkût'ta bilgi buluyoruz.⁶⁶ Halife Hişam ibn Abdul-Melik (724-743) Türk Sultanına⁶⁷ bir elçi göndererek İslam'ı kabul etmesini talep etti. Elçi Sultana İslam inanç esaslarını bildirdi. Bunun üzerine Sultan huzurunda bulunan bir ordu numunesi tertip ettirerek tercümana dedi: "Elçiye söyle, efendisine haber versin ki bunlar arasında ne berber ne demirci ve ne de terzi mevcut değildir. Eğer onlar Müslüman olurlarsa ve İslam'ın kurallarına tabi bulurlarsa, o zaman onların yaşamak için geçimi nereden tedarik edeceklerdir?"⁶⁸

Bu döneme ait olarak üzere Mâverâünnehir'de Hıristiyanlık ilgili bilgiye sahibiz. En-Nedim şayan-ı itimat bir şahidin (العقبة) sözlerinden naklen Sogdian halkının düalist ve Hıristiyan olduğunu söylüyor.⁶⁹ Burada Müslümanlıktan hiç bahis edilmediğine göre, büyük ihtimalle bu ifadelerin, Arap egemenliğinin ilk zamanlarına tesadüf ettiği aşikârdır. Nerşahî⁷⁰ Buhara'da Arap kabilelerinden بنى حنظله mescidinin bulunduğu mahallede vakıtle bir kilise (كلیسای ترسیان) bulunduğunu yazıyor.

Bizzat Nesturilerin kendi kiliseleri tarihi hakkında verdikleri bilgi birçok çelişkiler ve belirsizlikler doludur. Herat, Semerkant ve Çin metropolitliklerinin tesisini bir kısım tarihçiler Patrik Salibzaha (701-02-729-30)'ye atf ediyorlar; diğerleri ise, Şili (504),

65 Nerşahî, izd. Şerefa, 47, 48, 58.

66 Mu'cem, I: 839. <Rusça izd. oldu: "...Yâkût'tan yalnızca bir bilgi bulduk". - Yu. B.>

67 <Rusça izd. Burada ve aşağıdaki yerde "Sultan", "Tsar" (Çar) oldu. - Yu. B.>

68 <Bu bölüm hakkında daha fazlası bk. Marquart, *Skizzen*, 290-291. - S. K.>

69 Fihrist, I: 18. Bununla birlikte, "ها" son ek olan "قرنك" kelimesine de atfedilebilir. En-Nesefi (Kandiya, ruk. Az. muz. aa 574 ag. l. 8 ve abb 574 ag. l. 3; her iki yazmada da "قرنك" yazılmıştır.) bu şehrin kuruluşunu, Kuteybe'nin muasırı olan Semerkant kralı "غورك" atıfta bulunur. (Taberî'nin yayıncıları "غورك" okumayı kabul etmektedir; ancak Çince y-le-tsya transkripsiyon gösterildiği gibi "غورك" okunmalıdır. bk. Marquart, *Die Chronologie*, 8, Tomaşek'e tarafından- *Sogdiana*, 78); Kral bu şehri biraderine he diye etmişti. Semerkant'ın Araplar tarafından fethinden sonra İslam'a geçmek istemeyen aristokratlar tahliye edilerek özel bir şehir kurma ihtimali yüksektir; Buhara'da da aynı şey gerçekleşti (Nerşahî, izd. Şerefa, 47, 62). Şehrin Türkler tarafından meskûn olduğu hakkında an-Nedim'in açıklamaları Semerkant'ta bir Türk sülalesinin icrayı hâkimiyet ettiğine işaret etmektedir ki, bu tarz telakki lehine başka taraflardan da icrayı şahadet edilmektedir. Her yerde "قرنك" okumak lazımdır. Bu şehir hakkında daha fazla bilgi için bk. Barthold, *Die altturkischen Inschriften*, 22. <Ayrıca bk. Bartold, *Türkistan*, - nast, izd., I: 147.>

70 İzd. Şerefa, 62.

üçüncüsü ise Achai (411-415-16) mevzu bahis ediliyorlar.⁷¹ Yul/Yule, Ahey/Achai marifetiyle Herat'ta bir Piskopos (metropolit değil) ve Şila marifetiyle ise Semerkant'ta bir Piskopos tayin edildiğinin bu açıklamalardan anlaşıldığını ve hâlbuki bu piskoposların Salibzaha tarafından metropolitliğe yükseltildiğini beyan ediliyor.⁷² Guidi'nin neşir etmiş olduğu Doğu-Süryani piskoposları listesinde anlaşıldığı şekilde Herat'ta esasen 430 senesinde bir piskopos ve 588 senesinde ise bir metropolit bulunuyordu.

Patriği Timotheus/Timofey (780-819) Hıristiyanlığın, Araplara tabi olmayan Orta Asya halkları arasında yayılması için olağanüstü emek sarf etmekte olduğu aşikârdır. Misyoner Subhaleşu mezkûr Patrik tarafından bahri Hazar sahilindeki ülkeye gönderilmişti; müşarünileyh oradan iç Asya'ya dâhil olarak Çine kadar ilerledi. Malumdur ki Çin'de daha miladiden sonra 636 tarihinde A-lo-ben tarafından tesis edilen Nesturi cemaati bulunuyordu.⁷³ Süryani raporlarına itibar caiz ise, Patrik Timotheus, Hıristiyanlık lehine imaleye başardığı Türk Hakanı ile diğer hükümdarlardan nameler alıyordu.⁷⁴

Orta Asya'da Hıristiyanlığın kültürel ehemmiyeti hakkında bir fikir hâsıl edebilmek için, Süryani kilisesinin temel özelliklerini ele almak gerekir.⁷⁵

Miladiden sonra V. yüzyıl sonunda, Sasaniler Nesturileri himaye ederek Nesturiliğin Farslar Hıristiyan arasında yayılmasına askeri güçler katkıda bulunmuşlardır. Nesturiliğin İran'da egemenliği, Yakubilerin Bizans'taki hâkimiyetleri ile aynı zamanda son buldu. İmparator I. Yustin (518-527) Halkedon/Kadıköy Ruhban meclisinin mukarreratını mevki-i meriyete vaz ederek, Yakubileri uzaklaştırdı. O zamandan beri Pers krallarının onları ezmek için bir sebepleri yoktu. Çeşitli koşullara bağlı olarak üstünlük, Yakubilerin yanına, daha sonra da Nesturilerin tarafına kaymıştır. Orta Asya'da Yakubilerin Piskoposları ancak Sicistan ve Herat⁷⁶ piskoposlarını tayin eden⁷⁷ Patrik Marufi (Maruthas) (624-649) zamanında meydana çıkmışlardır. Ortodoksluğun son izleri İran'da II. Hüsrev (Hosrov)⁷⁸ (590-628) zamanında gaip oldu; ancak Arap Fütuhâtından sonra Ortodokslar (Melkitler) yeniden İran ve Orta Asya'ya akın etmeğe başladılar. El-Bîrûnî zamanında

71 Assemani Bibliotheca orientalis, III: 426. Kronoloji ile ilgili olarak, çoğunlukla Ilya Nisibinski'nin kroniklerine dayanan Ebü'l-Ferec'in (Barhebraei Chronicon ecclesiasticum) kilise kroniği yayınının talimatlarını takip ediyoruz.

72 Yule, Cathay, prelim, essay, I: XC-XCI.

73 Assemani Bibliotheca orientalis, III: 478 sq. <A-lo-ban 636 yılında değil de de 635 tarihinde Çin'e geldi (bk. Chavannes, RHR, XLV: 124). -Yu. B.>

74 Assemani Bibliotheca orientalis, t. III: 492.

75 <Daha fazla bilgi için, bk. Bolotov, İz istorii; Pigulevskaya, Bizantiya i İran, 234-249; Ortiz de Urbina, Patrologia. - S.K>

76 Barhebraei Chronicon ecclesiasticum, III, 126 sq.; Assemani Bibliotheca orientalis, II: 420.

77 <Rusça izd. Oldu: "mafriana". - Yu. B.>

78 Barhebraei Chronicon ecclesiasticum, I: 266-268.

Merv'de bir Ortodoks metropolite tesadüf ediyoruz.⁷⁹ Kiliseye mensup çeşitli fırkalar arasındaki mücadeleler, Arap hâkimiyeti zamanına kadar devam etti. Araplar çoğunlukla Nesturiler tarafını iltizam ediyorlardı. Nesturi Patriği Üçüncü Sabareşu (1062-1072) zamanında Halife tarafından çıkarılan emirnamede Yakubi ve Melkit piskoposlarının Nesturi katolikosuna merbut olduğu ve onun emirlerini ifa ile mükellef tutulduğu bildiriliyordu.⁸⁰ Fakat o zamanlar Nesturilik hükümet tarafından diğer Hıristiyanlardan daha ziyade ciddi ve ihtimam kar bir kontrole tabi tutuluyordu. 987 senesinden beri katolikos, halife tarafından - hatta piskoposların arzuları hilafına olarak - tayin ve himaye edildi.⁸¹ Ancak 1142 senesinde katolikos üçüncü Ebedeşu ile Maphrian Dionysius arasında itilaf hâsıl oldu ki, bu suretle, Nesturiler ile Yakubiler arasındaki mücadeleler nihayete ermiş oldu.⁸² İşte o zamandan beri her iki kilise başkanları arasında yekdiğerlerine karşı saygı belirtili muamelatta bulunmaktadır. Kezalik Moğollar zamanında da Nesturiler, Katolikler muvacehesinde, diğer Hıristiyan cemaatlerine karşı hoşgörü ile kesip temayüz ederler.⁸³

Süryani medeniyetinin esas amillerinin Fars kökenli olduğu hakkındaki hakikate şimdiye kadar pek az ehemmiyet verilmiştir. Bu keyfiyet kısmen özel isimler ile kabil ispat olduğu gibi, kısmen de doğrudan doğruya Süryani tarihçiler tarafından teyit edilmektedir: Persler altı Katolik idi: Papa, Şahdost, Maanes veya Magnes, Maraboht/Maraboht,

79 Bîrûnî, el-Âsâr'il-Bâkiye, izd. Zahau, 689; per. Zahau, 283.

80 Assemani Bibliotheca orientalis, III: 100.

81 Barhebraei Chronicon ecclesiasticum, III: 256.

82 Barhebraei Chronicon ecclesiasticum, 392.

83 Mosheym, priloj. № XII, 48. Dominikli Andreas de Lonjumello (aynı yerde, 51 ve sl.) tarafından Latince tercümesinde, Tuskul'un Piskopos Odo'nun Papa IV. İnnokente yazan raporunda münderiç olup Fransa'da Aziz Lyudov'e hitaben gönderilen Moğol hanlarından birinin mektubunda şu ibare vardır: "Venimus cum potestate et mandato, ut omnes Chri-stiani sint liberi a servitute et tributo, et angaria, et paedagogiis et consimilibus, et sint in honore et reverentia, et nullus tangat possessiones eorum... Ita praecepit, quod in lege Dei non sit differentia inter Latinum, et Graecum et Armenicum, Nestorinum, Jacobinum, et omnes, qui adorant crucem. Omnes enim sunt unum apud nos". Nesturilerin Franciscan Rubruk ile olan ilişkisi dikkat çekicidir. Onun seyahat notlarına bk. izd. Meşelya - Rayta, 337: "Nestorini occurrerunt processionaliter nobis"; 339: "Magna multitudo chri-stianorum hungarorum, alatorum, rutenorum, georgianorum, hermenorum, qui omnes non viderunt sacramentum ex quo fuerunt capti, quia ipsi Nestorini nolebant eos admittere; ad ecclesiam suam nisi rebaptizarentur ab eis. Nobis nullam mentionem fecerunt super hoc: immo confitebantur quod Ecclesia Romana esset caput omnium eccle-siarum, et quod ipsi deberent recipere patriarcham a papa, si vie essent aperte". Nesturi sefirleri ve bizzat Moğol Hanı Gyuk'un (1246-1248) bilhassa Hıristiyanlara (açıkçası, inanca/mezhebe bağlı kalmadan) ibraz etmiş oldukları iltifat ve teveccüh dolaysılar çeşitli milletlerin ruhanileri Moğol sarayına akin etmişlerdi. Bk. d'Ohsson, *Histoire de Mongols*, II: 295 ve и Cüveynî'nin Farsça teksti benim çalışmamda: *Türkistan*, I: 111. Tüm bunlar, Tüm bunlar, Nesturileri diğer kiliselerin hoşgörüsüzlükle suçlayan Monte Korvi no'nun sözlerini tamamen ret ediyor: "Nestoriani quidam Christi-anitatis titulum praeierentis, sed a Christiana religione plurimum deviantes, tantum in-valuerunt in partibus istis, quod non permittant quempiam Christianum alterius ritus habere, quantumlibet parvum Oratorium nec aliam quam Nestorianam publicare doctrinam" (Mosheym, priloj. № XXXXIII, 114 ve sl.). "Kniği o velikom hane" (Büyük Han kitabının) Katolik yazarı Nesturilerin Monte Korvino hakkında has ettikleri nefreti açıklaması, bunun Roma Kilisesi ile birleşmek üzere Nesturileri iknaa gayret ettiğini ve aksi takdirde saadete ve kurtuluşu nail olamayacaklarını söylediğini zikrediyor. (Jacquet, *Le livre du Grant Caan*, 69).

Babuye/Babuaeus (ki ortodoksluğun başlıca müdafidir) ve I. Aba (ki Sasaniler zamanındaki katolikosların en mühimidir. Bu son iki zat, Hıristiyanlığın kabulüne kadar, Magam idiler; bundan başka Ferhad veya Afraat/Aphraates dördüncü asrın en mühim Süryani yazarlarındandır. Bundan sonra Narzes/Narses nezib Nesibis mektebinin müessisidir. Kutsal kitapların mütercimi ve Süryani - Yakubi mezhebinin başlıca müessisi Filoksen ve nihayet filozof Pavel/Paul (IV. yüzyıl)⁸⁴ Nesturi kültürünün başlıca merkezleri Nesi-bis, Cündişâpûr ve Merv'dir. İlk zikredilen mahallede ilahiyat mektebi vardır ki, müessisi önce gördüğümüz gibi bir Farsça isim taşımaktadır. Cündişâpûr'da tıp mektebi Arap tıbbının inkişafında pek büyük bir ehemmiyet kazanmıştır; Taberî'nin de bildirdiği gibi Nesturiler bunu da Doğu'ya medyundurlar. İkinci Şapur zamanında (309-379) meşhur bir Hint tabibi Suz'a geldi; halk bu doktorun sanatını öğrendiğinden İran'da en iyi uzman tabipler yetişti;⁸⁵ Merv'in ise Sasaniler zamanında bilinen kültürel şehirlerinden biriydi.⁸⁶

Süryani kültürü Arap döneminde de devam etti. Teologlardan başka burada filozoflar, doktorlar, hukukçular, tarihçiler, dil bilimciler mevcuttur. Malum olduğu üzere Nesturi tabipler büyük Arap doğa - filozoflarının hocaları oldukları gibi, Araplar Yunan edebiyatı ile istinaslarını da Süryani tercümelerine medyundurlar. Hatta Halife'nin Nesturi tabipleri bir dereceye kadar siyasi nüfuza da sahiptiler. Bunun neticesi olarak halifeler bazı madun memuriyetleri Hıristiyanlara da tevdi ettiler. Ancak Kilisenin ahlaki durumu çok zayıf halde idi. Kaba sefahatler ve adi ihtiraslar, yüksek dereceleri (papazlara) işgal edenler arasında bile, sıradan bir hareket oldu.

Burada, Orta Asya Hıristiyanlığı için pek büyük bir ehemmiyeti haiz bulunmuş olan Nesturi asketizmine (çileciliğine) birkaç kelime ile nakl-i kelimet etmek lazımdır.

V. yüzyılda Nesturi kilisesinde asketizme karşı bir hareket başladı ki, bu hareketin müşevviği Barsumas idi. 485 senesinde çıkarılan ruhban meclisi kararlarına göre, Papazlar nefislerine hâkim olamadıkları takdirde izdivaç etmek hakkını haiz olacaklardı. 499 senesi meclis-i ruhanisinde Patrikler ile piskoposların bir defaya mahsus olmak üzere izdivaç edebilecekleri takarrür etti; buna mukabil alelade Papazlara ise iki defaya kadar izdivaca müsaade edildi. Bu sonuncu hak bilahare yalnız cismani rahipler için mahfuz kaldı. Buna mukabil daha VI. yüzyılda yüksek rütbeli ruhanilere müteveccih olmak üzere izdivaç aleyhine bir aksü'l-amel başladı. 545 tarihinde inikat eden Sinod meclisinde Patrik Birinci Aba zamanında (518-552) evlenmiş olan zevatın piskoposluğa veya Patrikliğe intihabı men edildi. Aynı asrın başlangıcında Filistin'de bulunan Filistin Rahibi İbrahim Mısır'a gönderdi. Memlekete avdet ettikten sonra İbrahim Mısır tarzını numune ittihaz ederek manastırlara daha ciddi düzenleme getirdi ve dâhil etti; bundan dolayı "Keşişlerin/

84 Bütün bu açıklamalar, *Barhebraei Chromeon ecclesiasticum*'tan alınmıştır.

85 Taberî, per. Nyol'deke, 67.

86 İstahrî, 262.

Papazların Pederî⁸⁷ unvanını aldı; Zaten Kozma Indoplavatel, Orta Asya'daki her şeyi anlatıyor.⁸⁸ Daha sonra Nesturilerde asketizm kuvvetle inkişaf etmiştir. Şehristanî⁸⁹ de tesadüf ettiğimiz fırkaya göre Nesturiler arasında özel sınıf olarak "ibadet ehli" mevcuttur. Bu sınıf tam ve musaffa bir ruha sahip olmak suretiyle gökyüzüne yükselmek ve cemel ilahi ile görmek olmak ve bil-umum esrar ve gizliye infaz nazar etmek ümidini beslerler ve bu ümitle bil-umum şehvani ve nefsanî hazlardan içtinap üzere bulunurlar.

III

IX. yüzyılda İran'dan gelen Müslüman Hanedanları ortaya çıkıyorlar. Horasan ile Mâverâünnehir ve kısmen de Batı İran'da hüküm süren Samani Hanedanı (874-999) azami ehemmiyeti haizdir. Bunlar, hâkimiyetlerinin tarzında Sasani hükümdarlarını numune ittihaz etmişlerdir. Lisan resmî, resmi vesikalarda da Farsça idi.⁹⁰ Bununla beraber İslam hâkim din olarak kaldı. Bununla birlikte, düalist mezhepleri daima takipçilere sahip olarak devam etti. Memleket halkı arasında mevcut Zındıklar hakkında yukarıda bilgi vermiştik. Sasanilerin sukutu üzerine Maniheistler kısmen Batı Asya'ya teveccüh ettiler; bunlar Halife Muktedir zamanında (908-932) yeniden Doğu'ya doğru uzaklaşmağa icbar edildiler. Ve bu defa Samaniler tarafından aynı takibat ve baskılara maruz bırakıldılar. Nihayet, Tuguzguzların⁹¹ hakani tarafından kendilerine karşı gösterilen himaye sayesinde, bu takibattan kurtulabildiler. Bu zamandan itibaren Maniheistlerin reisleri Semerkant'ta ikamet ederlerdi.⁹²

Samanilerin bölge idaresindeki memleketlerde Hıristiyanlık hakkında bazı bilgiye sahibiz. Semerkant'taki Hıristiyanlar hakkında özellikle Havkal'ın⁹³ verdiği bilgi en mühimdir. Semerkant civarında kâin Savdar⁹⁴ Dağı şehrin güneyinde tabiatın feyizli olması ve havasının saf ve hoşluğu ile özellikle kesip ün salar; Sugd'un büyük bir kısmı bu

87 Assemani Bibliotheca orientalis, III: 872-873.

88 Assemani Bibliotheca orientalis, 92: «Itemque apud Bactros, Hunnos, reliquos Indos, Persarmenos, Medos, Elamitas, a< tque in tota Persidis regione Ecclesiae infinitae sunt Episcopi item Christianique populi magno numero, Martyres multi, Monachi et Hesychnastae». Assemani Bibliotheca orientalis, III: 872.

89 Per. Haarbryukera, I: 267.

90 Makdisî, 335/12-13. Hamdullah Mustafa Kazvîni Tarih-i Guzide'de diyor ki, Ahmet b. İsmail (907-914) dindar olduğu için resmi belgeleri Farsça yerine Arapça yazılmasını emir etmiştir. (Nerşahi, izd. Şerefa, 101, Şefer'in bastığı, Tarih-i Guzide'den iktibas edilen Samaniler hakkındaki bahse ilave olarak vardır.)

91 Bu isim hakkında aşağıya bk.

92 Flugel, *Mani*, 105-108.

93 İbn Havkal, 372.

94 Zerafşan mantıkasının güney hududunu teşkil eden dağlara böyle tesmiye olunurdu. Daha sonra (XII y.) Semerkant'ın güneyinden bu dağlara kadar olan bütün havaliye bu isim verildi. Benim yazıma bk. Hafizi Abru, s. 15 (özet/izvleçeniye iz Hafiz-i Abru) ve Babur-hame, per. Leydena -Erskina, 54 (burada Şavdar'ın yerine Şadvar yazılmıştır).

ülkeden görünüyor. Dağ, dereler ve meyve bahçeleri ile mestur olup suni surette sulanmaktadır. Hıristiyan müstemlekesi ile manastır hücreleri ve cemaatlerinin toplandıkları yerleri buradadır. İbn Havkal burada Iraklı birkaç Hristiyan'a tesadüf etmiştir. Bu Hıristiyanlar iklimin fevkaladeliliği ve tabiatın bolluğu dolayısıyla bu ülkeye gelmişlerdi. Bu müstemlekenin ismi yazmalarda çeşitli şekillerde gösterilmiştir (زرکرد، وركود، وركود).⁹⁵ Bundan başka İbn Havkal,⁹⁶ Yâkût,⁹⁷ Taşkent ülkesi hududunda (قرية للنصاري، قرية النصاري) isminde bir Hıristiyan müstemlekesi zikrediyorlar. Aynı biçimde bu isimde çeşitli şekillerde gösterilmiştir (Bk. nota 96 ve 97). Nihayet İstahri⁹⁸ Herat'ta bir Hıristiyan kilisesinden bahis ediyor. Merv metropolitliğinin ne derece mühim olduğu, Bîrûnî'nin Horasan metropolitini birçok defalar katolikos isimlendirmesinden anlaşılmaktadır. Bununla beraber Hıristiyanların adedi çok değildi. Makdisî'nin⁹⁹ verdiği bilgiye göre, Samanilerin egemen ettikleri sahada pek çok Musevi ve pek az Hıristiyan ikamet ediyordu.

Samaniler pek nadir olarak Türklerin memleketlerine sefer icra ederler, genellikle kendi memleketlerinin müdafaası ile yetinirlerdi¹⁰⁰. Yalnız birkaç hem hudut şehri işkâl etmişlerdi. Nuh ibn Esed (Halife Mu'tasim zamanında, 833-842) vaktinde Araplar tarafından fetih edilip daha sonra tekrar gaip edilen İsficab¹⁰¹ civarını Türklerden aldı.¹⁰² 280/893-94 tarihinde İsmail ibn Ahmet Talas şehrini,¹⁰³ X. yüzyılda ise Samaniler Fergane hududunda bulunan Heftde (هفتده yedi köy) mevkiini Türklerden aldılar.¹⁰⁴

Müslüman milletlerin Doğu Asya halkları ile ticari münasebetleri, o zamanlar pek ziyade, inkişaf etmişti. Semerkant'ın Doğu kapısı Çin kapısı isimlendiriliyordu.¹⁰⁵ Çine giden üç Türk halkları: Guzlur, Karluklar ve Tuguzguzların¹⁰⁶ hâkim oldukları

- 95 <Türkistan'da V. V. Bartold Vazkerd okumayı uygun gördü. bk. nast. izd., I: 145. - Yu. B.>
 96 İbn Havkal, 384/!2: وينکرد (وینکرد، وینکرد، وینکرد، وینکرد) -bk. nast. izd., I: 227 - Vinkerd. - Yu. B.>
 97 Mu'cem, III: 234/8: تینکرد
 98 İstahri, 265.
 99 Makdisî, 323.
 100 Kudâme, <tekst, 262>; per., 204.
 101 Şimdi Çimkent şehri yakınlarındaki Sayram köyü.
 102 Belâzürî, 422.
 103 Nerşahi, izd. Şerefa, 84.
 104 İbn Havkal, 396.
 105 İbn Havkal, 365.
 106 Bu kabile ismi (Arapçası تفرغز evvela Tagazgaz olarak okunmuştur. Grigor'ev toguzguz = tokuz uygun şeklinde okunmasını teklif ettiği birçok âlimler ile beraber Guye (yine VI cilt BGA) tarafından da kabul edilmiştir. Aynı BGA'nın VII. cildinin girişinde (VIII) bu kabile unvanının “تفرغز” olmayıp “تفرغز” okunması hakkındaki Nyol'deke'nin mütalaası vardır. Nyoldeke IX. yüzyılın sonuna ait bir Pehlevi metnine istinat etmektedir. (881 yılında yaşayan Fars baş rahibi Menuçehr'in bir mektubu, - Epistles of Manuskihar, p. 329), Pazend yazısı ile gayet açık olarak Tughzghuz şeklinde yazılmıştır. Arapların “تفرغز” veya Guzlara ait herhangi bir kabile ile alakadar olup olmadığını gösterecek hiçbir malumat, bu zikir olunan metinde var değildir. Mamafih Orhan kitabelerinde Tokuz-Oğuz tabirinin kullanıldığı Nyol'deke'nin noktayı nazarını teyit etmektedir. Bk. Barthold, *Die historische Bedeutung*, 8 ve idem, *Die altturkischen Inschriften*, 28. <Mogolistan'ın eski Türk runi tekstleri Tokuz-Oğuz (Oğuzların dokuz- kabilesi) etnonimini okumaya imkan veriyor. Bu konfederasyonun başında, 746 yılında Merkezi Asya'dakendi imparatorluğunu oluşturmuş Uygurlar bulunmaktadır. 840-845 yıllarda Kırgızlar tarafından

mıntikalardan geçiyordu. İlk kabile yani Guzlar Bahri Hazar civarından İsficab sancağına (yaklaşık Çimkent) etrafında kadar olan yerlerde sakin idiler; ikinci kabile yani Karluklar Fergane'deki Arap sınırından¹⁰⁷ Doğu'ya doğru otuz günde seyahat edile bilen ülkede sakin idiler; üçüncü kabile yani Toguzguzlar ise Çine kadar olan geri kalan sahaya işkâl ediyorlardı.¹⁰⁸ Elbette burada diğer göçebe kabilelerde sakin idiler; fakat bunlar ehemmiyetleri itibarıyla bu zikredilen kabilelerden pek çok kerede bulunuyorlardı.

Arabi Türkistan'dan Doğu Türkistan'a giden yolun ayrıntılı tarifi İbn Hurdâzbih ve Kudâme'de mevcuttur.¹⁰⁹

Arap hattının hususiyeti dolayısıyla şehir isimlerinin kıraati büyük müşkülât gösterir. De Gue kıraati şekliyle bu yolu tarif edelim:

Taraz şehriden Aşağı Nurjan	(3 fersah)
Oradan Kasra-Bas	(2 fersah)
Oradan Kul-Şub	(4 fersah)
Oradan Cul-Şub ¹¹⁰	(4 fersah)
Oradan Kulan	(4 fersah)
Oradan Birki (Merki)	(4 fersah)
Oradan Asbara	(4 fersah)
Oradan Nuzket	(8 fersah)
Oradan Harancavan	(4 fersah)
Oradan Cul	(4 fersah)
Oradan Sagır	(4 fersah)
Oradan Türk Hakanının başkenti	(4 fersah)
Oradan ¹¹¹ کمر او	(4 fersah)
Oradan Nevaket	(4 fersah)
Oradan Pyanciket	(4 fersah)
Oradan Suyab	(4 fersah)

---

bozguna uğratılan Uyguların büyük çoğunluğu Güney Türkistan'a ve Gansu'ya göç etmişler ve orada kendilerinin 1050 yılına kadar devam eden devletlerinin kurmuşlardır. Arap ve Fars kaynaklarında Tokuz -Oğuz kavramını sadece Güney Türkistan'ın Uygurlarına işaret eder. Bu iki etnonimlerin ilişkileri için bak: Minorsky. *Tamim*, 285-290; Hamilton, Toquz-oguz Doğu Türkistan'daki Uygur devleti hakkında bk. Gabain, *Das Uigurische Konigreich*. S. K.>

107 <Rusça'da izd. Oldu: "Müslüman"- Yu. B.>

108 İbn Havkal, 111-14.

109 İbn Hurdâzbih, tekst, 28-129; per., 21; Kudâme, tekst, 205-206; per., 157-158.

110 Kudâme'de bu şehir yok, Kul- Şub'tan Kulan'a kadar mesafe 4 fersah olarak belirlenmiştir.

111 Bu ismin nasıl okunacağı- bilinmiyor.

Karavanlar, Suyab'tan 15 gün (Türk-posta 3 gün) içinde Üst Nurcan'a ulaşır.

Bu caddenin hemen Kuzeyinde kumlu step başlardı; Güneyde (İskenderiye) Dağ¹¹² silsilesi uzanırdı. Kasra-Bas'da Karlukların kış karargâhı vardı; bundan pek az mesafede Halaçların kışlakları bulunurdu. Yolun sağ cihetinde Kasra-Bas ile Kul-Şub arasında bir dağ vardı ki, üzerinde yonca, sebze ve meyve verir ve nema bulurdu. Nevaket kadar ehemmiyetli noktalar Kulan ile Mirki idi. Nevaket büyük bir şehir idi. Oradan doğru bir yol yukarı Nurcan'a giderdi. Suyab şehri ikiye inkişam etmişti: Kubal ve Sagur-Kubal.

Bu seyahat hattını Tomaşek,¹¹³ de Goeje hakkındaki tenkit namesinde “De Muur van Gog en Magog” münakaşa ederek, yukarıda zikredilen Çin yollarıyla beraber “Tan Hanedanı Tarihi” (Tan-şu)'dan iktibas etmiştir. Söz konusu, bu suretle, şehirlerin gerçek isimlerini tayin etmeğe çalışmış ve bir vech-i asti neticelere istihsal etmiştir:

1) Taraz: Evliya- Ata'nın 5 fersahın güneyinde bulunan Talas/z'tır. (Arapların zamanında burası Şelci olarak gösteriliyor).¹¹⁴

2) Kasra-Bas, Şahname'de iki defa zikredilen Türk kalası قاجار باشی (Kaçar-Başı) olacak; Evliya-Ata mevkiinde olması ağleptir/galiptir.¹¹⁵

3) Kulan (كولان) bugünkü Tartı mevkiidir; Çinlilerde bu yere Szyuyulan olarak isimlendirilmektedir (Aşpara'dan 70 li Batı'da, Dalos'dan 140 li¹¹⁶ Doğu'da).

4) Aşpara (اشيره), Çince Osubolay) bugün Çaldavar'ın bulunduğu Asbara deresindedir. Şerefeddin'e göre Temur 1046 tarihinde Kulan dağının Doğusunda kâin olan Aşpara kalasını yeniden inşa ettirmiştir.¹¹⁷

5) Nuzret başlığı - Makdisî Nuşket, Çince taranskribi Dunszyan, tarz tahririne göre Tumket (تومكت) okumalıdır; Aksu kenarındadır. İhtimal ki bu günkü Aksu'dur.

6) Cul (جول) bugünkü Pişpek'e tesadüf ermektedir. Reşîdüddîn'e göre Cul¹¹⁸ kuzeyde Nayman ile güneyde Buri-Tibet arasındadır. İdirisi'nin bahis ettiği yol Fergane'de

112 <Bugünkü- Kırgız Ala dağları / Kirgizskiy hrebet>

113 Tomashek, WZKM, Bd III: 103-108.

114 Arap kaynakları açık gösteriyor ki, dağlarda kâin Şelji şehri Taraz ticaret şehriden kat'i ayırdır. Bilhassa bk. Makdisî, 274-275. Taraz'ın bu günkü Auliye - Ata'nın <günümüz Cambul şehri> bulunduğu mevki kâin olması muhtemeldir. Bu konuda ve ayrıca takip eden istasyonlar hakkında: Kallaur, özet/izlojenniye v MSOS, Jg. I, Abt. 2, 1898, 167; <bk. Kallaur, Auliyaatinsk bölgesinin antik yerleşimi>.

115 Kallaur'a göre Ahır-Taş harabelerinin yerindedir.

116 Tomaşek'te bu surettedir; Tan-şu yalnız 60'tir. (Yukarıya bk., 269).

117 <Yani Almanca çevirisinde (Rusça'da izd., Bu ifade yoktur.); Burada, Tomaşek'in incelemesinde yer alan tarih hataları tekrar edilmiştir (WZKM, Bd III: 107). Timur, Şubat 1405'te öldü; Aşpara kalesi, 1397/98 kışında Timur Muhammed-Sultan'ın emriyle yeniden inşa edilmiştir (Yukarıya bk. 70). - Yu. B>

118 Bu Jul (kelime bildiğiniz gibi, 'step' anlamına gelir), her halükarda, Arapların Jul ile hiçbir ilgisi yoktur.

Aksiket'ten başlayarak altı günde yüksek bir geçidi olan Aleksandr/İskender sülalesindeki Kara-Kol'a ve oradan üç günde Cul'e müntehi oluyor.

7) Sarıg yerine (سارغ, Türkçede sarıg/sarı), Çince Migo'ya istinaden Marg (çim) okunabiliyor.

8) Karlukların Hakanlarının başkenti "Syuan Szan, Suy-ye-şuy olarak adlandırılıyor ki, bil-umumu komşu devletlerinin tacirlerinin toplandığı merkezdir.¹¹⁹ Suy-ye-şuy nehri Çu nehridir; Tokmak civarındaki bu günkü harabeler bunun mevkiini gösteriyor. Burada Hıristiyan Türklere ait birçok mezar taşları bulunmaktadır.

9) Suyab (Tomaşek, كبال yerine كئناك veya كئناك Konak veya Katak) Issık-Göl'ün Batı eteğinde uç/aramlıdır.¹²⁰

نویشان (Nuşcan) yerine/için, Tomaşek برسخان (Barshan) tarz kıraatini tercih etmekte ve Narın-Barskaun (yani yukarı Sır-Derya/Seyhun)'un kaynak ırmaklarından birisinin ismi ile birleştirmektedir. Civarında bulunan dağ geçidinin ismi de böyledir.¹²¹

Çince isimlerin Arapça ile karşılaştırılması, öncekilerin - büyük bir kısmının - VII. yüzyılın ilk rubuna kadar irca edilmesine mukabil sonuncuların IX. yüzyılın nihayetinde ait olması dolayısıyla, kesip müşkülât etmektedir. İki buçuk asırlık zaman zarfında ise, şehir isimleri değiştikten başka, kervan yollarının istikametleri bile tahavvül edebilir. Çinliler Kulan'dan Talaz'a kadar olan mesafeyi 60 li, Aşpar'a kadar 70 li tahmin ediyorlar; Araplar ise ilk merhaleyi 17, ikinci merhaleyi 8 fersah olarak beyan ediyorlar. Bu şerait tahtında Çin imlasına itimat etmek pek müşküldür. Şimdilik en emini de Guye'nin tarz kıraatidir. Bu kıraat, kesin olarak emin olduğu için değil, belki bu kıraati kabul etmek için kâfi sebebe sahip olmadığımız için, en uygun telakki edilmektedir.

İsmi bugüne kadar muhafaza eden "Mirki" yahut "Merke"nin mevkii tamamıyla doğru olarak telakki edilebilir. Kendi aynı isimdeki nehrin kenarında bulunan "Esbire/Aşparı" mevkii de muin olup bu günkü "Çaldavar"dır. "Çıldıvar" dan Merke'ye kadar 26 mesafe tahmin edilmektedir.¹²² "İbn Hurdâzbih ile Kudâme de bir fersahın takriben 6 "verst" (6½ km.) müsaifi gelir. Nuzret mevkiiinde vaziyetine göre Belovodsk" (Aksu'nun

119 Yukarıda zikredilen Çin seyahat yollarına bk. Bundan anlaşıldığına göre, Suy-Ye'deki şehir Suyab olup Türk hakanlarının merkezi ile aynı değildir.

120 Bu arada genel olarak Çu, Issyk-Kul gölden hiç akmadı.

121 Tomaşek'in bu noktayı nazarı şimdi Fars yazar Gardizi (XI. y.) tarafından beyan edilen halk iştikakı/etimoloji ile doğrulanmaktadır. Farsça tekst için benim Otçyot o poyezdke v Srednyuyu Aziyu eserime bk. 89, <per. - 113>: "أتر بارس خان نام کردندیعی امیر بارس" (onlar araziye Barshan adını verdiler, yani Fars hükümdarı). <Barshan okuluşu, Mahmur Kaşgarlı'nın sözlüğü ile nihayet teyit edildi. (III: 308). - Yu. B.>

122 Mesafeler Rus imparatorluğu resmî posta yolundan alınmıştır. SPb., 1888, eklemelerle 1889, 1890 ve 1891 y.

Ruşça ismi olup “Çaldavar”dan 50 verst mesafedir.) yeriyle tevafuk etmektedir. Çünkü Velovodsk istasyonundan 40 verst mesafesi olan Pişpeka’dan bir az daha Doğuda yani 8 fersah daha az mesafede olduğu zan olunmaktadır.¹²³ Saryg için Tokmak civarı gösterilmektedir. (Tokmak Pişpeka’dan 58 verst mesafededir.) Alt -Tokmak civarındaki “belde-i Hakan et-Türki” (Tokmak’tan 17 verst¹²⁴ mesafededir). Nevaket Cil -Arık civarındadır. (Alt -Tokmak’tan 26 ¼ verst mesafededir.) bu sonuncu şehir ileride geçecektir. İbnü’l-Esir’de¹²⁵ bu şehir 199/737 senesi altında zikredilmektedir.

Arap coğrafyacılarının zikrettikleri mesafe doğru olduğu takdirde, “Su-yap’ın”¹²⁶ Issık Göl’ün pek ziyade Batı istikametinde bulunması icap eder. “Çu” nehrinin yukarı mecrası ile “Barskaun” arasındaki mesafe on beş günlük bir kervan yolu veya üç günlük posta seyahati için tamamıyla ehemmiyetten yoksundurlar.¹²⁷

“Fergane” yukarı Barshan giden diğer bir yol vardır. Üzkent (Fergane’de)’den “Akabı”ya (Dağ geçidi) kadar mesafe bir günde geçilir; Akabe’den yüksek bir tepede bulunan “Atbaş” şehrine kadar olan mesafede aynı miktardadır. Bu şehirden yukarı Barsah’a altı günlük yol vardır. Bu şehirler arasında meralar ve kaynaklar mevcuttu, fakat bir tek köy yoktur.¹²⁸ Atbaş şehri aynı isimdeki dağ silsilesinden akan Atbaş nehri üzerinde bulunuyordu ki, Rus ve Çin sahası arasındaki huduttan uzak değildi. “Üzkent” ile “Atbaş” şehri arasındaki mesafe (200 versten fazla), özellikle arazini dağlık olması dolayısıyla iki günlük seyahat miktarından fazladır. Kudâme’ye göre “Atbaş”ın Tibet’ten (Tibet arazisinden) “Fergane” ve “Barshan”-dan¹²⁹ aynı mesafede olduğuna bakılırsa, burada bir hatanın olması pek muhtemeldir.

123 Daha sonra kendi gözlerimle görebildiğim göre Orta Çağ’daki ticaret yolu bu günkü posta yolunun biraz güneyine geçiyordu. Pişpek’ten bi az güneyde vaki olup, Hristiyan maraz taşlarının da bulunduğu Alamedin köyündeki harabeler eski Cul’un vaziyetini göstermektedir. Otçyot o poyezdka v Srednyuyu Aziyu, 25, 31.

124 <Almanca; Rusça’da çevirisinde de böyledir. izd. - 27.- Yu. B.>

125 İzd. Tomberga, V: II48; ayrıca Taberî’de (II: 1593).

126 Taberî’de (II, 1441) pod. 103/721-22 g.

127 Arap coğrafyacılarının bilgileri gerek Tomaşek tarafından ve gerekse tarafımdan yanlış anlaşılmıştır. Yukarı Bershan, İssık-Köl’ün güney doğu sahilinde idi. Oraya en yakın yol (bu günkü Tokmak’tan bir az doğuda) Çu nehri boyunca Buam <Boum> arasında ve kölün güney sahili boyunca Nevaket’ten geçti. Diğer bir yolda “Nevaket’ten Su yap arasından kuzey muntehi olurdu. Bu şehir Çin kaynaklarına göre, Çu’nun kuzeyinde bulunuyordu. 745 yılında Çinliler tarafından tahrip edilmiş ve Gerdîzi’nin bir rehberde arae ettiği vecihle bunun güneyinde Kastek geçidinin doğrudan doğruya kuzeyinde tekrar inşa edilmiştir. Su yap’dan yukarı bir sahane olan yol Kastek geçidi üzerinden bu günkü Vermıy, <şimdi Alma-Ata> ve oradan Çilik ve San-Taş üzerine olan yolun yanındır. Kervanların bu yolu 15 günde geçtikleri hakkındaki malumat bu süratle tamamıyla izah edilmektedir. bk. benim Otçyot o poyezdka v Srednyuyu Aziyu, s. 89-90, 102, ve benim yazıma Die altturkischen Inschriften, s. 18, Anm. <Yukarı Barshan hakkında, detaylı bilgi için bk. Minorskiy, *Tamim*, 292 sq. N. F. Petrovskiy (başka bir not) V. Bartold tarafından yukarıda tarif edilen rotanın ana noktalarının belirlenmesine itiraz etti; Bunlar (itirazlar Barthold tarafından reddedildi) (Otçyot o poyezdka v Srednyuyu Aziyu, 29-30). - Yu. B.>

128 İbn Hurdâzbih, <tekst, 30>; per., 22; Kudâme, <tekst, 208-209>; per., 160.

129 Kudâme, <tekst, 208-209>; per., 160. Agbaşa’dam Arla vadisi arasından ve Yası geçidinden geçerek Üzkent’e barıldığını Timur tarihinde bahsedilmektedir. (Şerefüddin Yezdi., per. Peti de Iya Krua, I: 255-256; kalkut izd. I: 256-258). <Çu nehri vadisinde ticaret yollarının yönü ve erken ortaçağ yerleşimleriyle ilgili yeni veriler için bk: Bernştam, K istoričeskoj topografii, Kojemyako, Rannesrednevekoviye posleniya, Ayrıca bk. Euyev, Kitaysl,ye izvestiya, - S.K. >

Arapların Orta Asya halkları ile ticaret ettikleri başlıca maddelerden birisi Tibet'ten, Hindistan'dan, Çin'den, Tuguzguzlar'dan, Kırgızlar'dan ve diğer mahallelerden ticaret yapılan misk idi. Bunlar en makbulü ise Tibet miski idi.¹³⁰ Kırgızlar o zamanlar Tuguzguzlar'ın kuzeyinde sakin ederler; bunların sahası, İbn Havkal göre,¹³¹ Tuguzguzlar'ın Kimakların, Karlukların, Guzların memleketleri ile ve deniz ile hem hudut idi.

Ticaret yolları üzerinde aynı zamanda dini propaganda gerçekleştirildiğinden bu yolları uzun uzadıya belirlemek zaruretinde idik. Türklerin, çeşitli düalist mezheplerin ve özellikle Maniheistlerin propagandasına pek erken maruz kaldıklarını da gördük. Eğer "Mes'udi"ye itimat etmek gerekirse, X. yüzyılda "Tuguzguzlar Maniheizm'i kabul etmişlerdir."¹³² Fakat bu, diğer bilgi ile uygun gelmiyor. İbnü'l-Fakih¹³³ Türklerin büyük bir çoğunluğunun zındık olduklarını söylüyor. el-Bîrûnî¹³⁴ ise, Doğu Türklerinin çoğunluğunu, Çinlileri, Tibetlileri, ve Hintlilerin bir kısmını Maniheist telakki etmektedir. Mes'udi'nin sözleri şu suretle anlaşılmalıdır ki, Maniheizm tam inkişafını yalnız -Tuguzguzlara tabi olan- ve diğer Türklerden daha medeni olduğu şüphesiz olan Doğu Türkistan'ın medeni halk nezdinde olmuştur. Göçebeler ise bilakis yeni bir dini kabul ettikleri zaman daim Şamani adetleri ile dini nazariyelerinin çoğunluğunu muhafaza ederlerdi. Zaten Arap seyyahı Temim ibn Bahri'l-Muttavvi'i'nin¹³⁵ seyahatnamesinden anlaşıldığı şekliyle Maniheistler yalnız Tuguzguzlar'ın merkezinde çoğunluğu teşkil etmişler ve memleketin diğer kısımlarında ise Zerdüştlüğe salık bulunmuşlardır. Uygur Maniheistleri kendi dinlerini Cin'e bile yaydılar.¹³⁶ Buna bakılırsa, dini propagandalarının, kavmi yakınlıkları olan diğer milletler üzerine kesin olarak hiçbir etki etmemiş olması pek geçerli değildir.¹³⁷

130 Yakubî, *Kitâbu'l-Büldân*, 364-366; İbn Havkal, 387. Belki "الحرخيري" yerine "الخرخيري" okumak gerekir Yakubî, *Kitâbu'l-Büldân*, 365.

131 İbn Havkal, 14,17-132.

132 Flugel, *Mani*, 387.

133 İbnü'l-Fakih, 379.

134 El-Âsâr'il-Bâkiye, izd. Zahau, 209; per. Zahau, 191, Burada iltibas vardır; bu açıklama Budistliğe taalluk etmektedir.

135 Yâkût, *Mu'cem*, I: 840. Ayrıca Kudâme (tekst, 262; de Guye'de yanlış tercüme, aynı yerde, 203). <Şimdi bk. Minorsky, *Tamim* (Arapça metnin yayını, İngilizce çevirisi ve yorumu). - Yu. B.>

136 "İstoriî dinastii Tan / *Tan Sülalesi Tarihi*"nde (Tan-şu) İâkinf'in tercümesi nazaran (Sobraniye svedeniy, I: 415), Uygur Maniheistlerinin (moni) evvela 806 yılında Çin'e geldikleri beyan edilmektedir. (Ayrıca bk. Parker, *A thousand years*, 280); Aynı "İstoriî dinastii Tan / *Tan sülalesi tarihi*"nde istinat eden Palladiy ile Maniheistlerin daha VI. yüzyılda Çin'e geldikleri ve 768 yılında merkez hükümet ile şehirlerde Uygur moniler için manastır inşa edilmiş olduğunu söylüyor. (Palladiy, *Starinniyе sledi hristianstva*, 51).

137 Müellif Arap kaynağından gelen malumatın Çin kaynakları ile mukayesesinden, bu gerçeğe son yıllarda münakaşa olmakla beraber, Maniheistlerin Orta Asya tarihinde büyük bir rol oynadıkları neticesi çıkarılacağı fikrindedir. Bk. Grenard, *Le Turkestan*, 69, Çinlilerin "Muni" ismi ile Müslümanları işaret ettikleri hakkında (Radlov, Kutadga bilik, izd. Radlov, I: LXIX), Şavann'ın mufassal olmakla beraber nice makul olmayan beyanatına bk. (Le nestorianisme, 76) Manileri Hıristiyan telakki etmektedir. <Temima İbn Bahr'ın Tuguzguzların dini hakkında verdiği bilgilerin analizi için bk. Minorskiy, *Tamim*, 296. V.F.Minorski'nindüşüncesinegöre, TuguzguzlarınülkesindekiZerdüştlerehakkında bilgiolanaksızdır; Temim ibn Bahr'ın Budizm ya da Türki kabilelerin eski dini aklına gelmiş olması mümkündür. - Yu. B.>

Şimdi Hıristiyanlığa gelemiz: Hvalson Selçuk'un "Mihail isminde bir oğlu olduğunu ve bunun Tuğrul Bey'in pederi bulunduğunu Prof. V. D. Smirnov'a atfen beyan ediliyor. Bundan istinsah edilebilir ki, -Smirnov'ta aynı şeyi söylüyor- Hıristiyanlık, Selçukluları meydana çıkaran Guzlar arasında yayılmıştı. Çünkü Müslümanlar asla "Mihail" ismini tanımazlar.¹³⁸ Smirnov'un bu tahmin Kazvî'nin Guzların açıktan açığa Hıristiyan olduklarını söylemesiyle kesb-i kuvvet ediyor, Kazvî'nin¹³⁹ Kimaklar memleketinde bir kayadan bahis ederek bu kaya içinde diz çökmüş olan bir adamın ayak ve dizlerinin izleri müşahade edildiğini ve bundan başka bir çocuğun ayak izleri ve bir merkebin tirnak izleri bulunduğunu beyan ediyor. Guzlar bu izleri İsa'ya atf ediyorlar, [Acaba Mısır'dan firar bunun efsanevi sebebi mi?] ve onu takdis ediyorlar ve tapınıyorlardı.¹⁴⁰ Kimaklar Karlukların kuzeyinde Slavların arazisi ile Guz ve Kırgızlar arasında yaşarlardı.¹⁴¹ Bundan başka bunların memleketleri Güneyde İslam memleketleri ile temas ediyordu.¹⁴² Bunların merkezi Talas (Taraz)dan 81 günlük mesafede idi.¹⁴³ Kazvî'nin Kozmografyasının XIII. yüzyılda yazıldığı şüphesizdir. Fakat bu eser diğer Arap müntahabatları gibi birçok Anahronizm: takvimi yanlışlıkları ihtiva etmektedir. Bu yanlışlardan birisi önce İslam'ı bir hayli zaman önce kabul etmiş olan Guzlar'ın dini hakkında verilen bilgidir.¹⁴⁴ Prof. Hvolson'un¹⁴⁵ kayıt ettiğine göre Hıristiyanlık şüphesiz -hiç olmazsa- kısmen Nesturiler vasıtasıyla Doğu Türklerine gelmiştir. Bu açıklamalardan açık olarak anlaşılıyor ki, Hvan'son burada da başka başka mezheplere sahip olan Hıristiyanların müdahalesi tahmin etmektedir. Gerçekten Bizans misyonerleri, Batı komşuları Hazarlar üzerine de etkili olduğu malum olan Guz'lara kadar vasil olabilmişlerdi. Bundan başka Guzların aynı biçimde Nesturi olmayan Hıristiyanların bulunduğu Harezmi ile komşuluğunu nazari itibara almak lazım gelir.¹⁴⁶ Mayıs'ın dördünde el-Bîrûnî'ye¹⁴⁷ göre Harezmi Hıristiyanları "Gül Bayramı"nı kutlardı ki, bu merasimde taze güller kiliseye gösterilirdi. Unvana göre güne mahsusta İlahın validesi İoanna/Jan - Krestit/Batistin validesine bir gül gösterirdi.

138 Chwolson, *Grabinschriften*, 107. Yâkût'un sözlüğünde "أبو سعيد ميكائيل بن حنيفة" isminde bir zattan bahis edilmektedir. <Daha bk. *Tâcu'l-Arûs*, VIII: 119, s. v. مكل - Örneğin ZVORAO V. Rozena>

139 Zekeriyâ Kazvîni, II: 394.

140 Zekeriyâ Kazvîni, II: 395.

141 İbn Havkal, 14.

142 Makdisî, 274.

143 İbn Hurdâzbih, <tekst, 28>; per., 20-21; Kudâme, <tekst, 209>; per., 160.

144 Raverti, (Cuzcani, per. Raverti, II, 961) Guzlar (غزان) arasında Hıristiyanlığın (ترسا), Budistlerin ve diğerlerinin bulunduğu hakkındaki malumat İbn Hurdâzbih'ye isnat edilmektedir. İbn Hurdâzbih'in metbu metninde buna dair hiçbir malumat yoktur. (غزان) ve (ترسا) kelimelerinden anlaşıldığı veçhiyle Raverti bir acem tercümesinden istifade etmiş olmalıdır. Raverti tarafından zikredilen fıkra Gerdîzi'de de bulunmaktadır. (Eserime bk. Otçyot o poyezdke v Srednyuyu Aziyu, 91). İbn Hurdâzbih'de de istifade etmiştir: Burada zikredilen "Guzlar" değil Tuguzgulardır.

145 Grabinschriften, 107.

146 Bu konuda İstahrî, 305.

147 el-Âsâr'il-Bâkiye, izd. Zahau, 296; per. Zahau, 292.

Gaytona zamanında¹⁴⁸ (XIV. yüzyılın bidayetinde) Harezmi Hıristiyanları Antakya Patrikliğine tabi idiler. Bundan şu netice çıkarılır ki, bunlar Nesturi olmayıp “Melkit” veya Yakubi idiler. Ebû Dülef’e göre Guzların bir mabedi vardı, fakat derununda resimler yoktu.¹⁴⁹

Cikil kabilesi arasında pek az Hıristiyan bulunduğunu Ebû Dülef söylüyor.¹⁵⁰ Bu bilgi Grigoryev’in¹⁵¹ kayıt ettiği gibi iki türlü anlaşılabilir. Ya bunların memleketlerinde az miktarda ecnebi Hıristiyanlar sakin idiler. Veyahut bizzat Cikil’lerin küçük bir kısmı Hıristiyanlığı kabul etmiş bulunuyorlardı; her durumda bir diğeriyle yakın bağlantı ilişkilerde bulunmaktadır. Grigoryev Cikil’lerin ayrı bir kabile olduğunda şüpheleniyor. Zira -sözlerine bakılırsa- Ebû Dülef’ten önceki Arap yazarlar bu kabileden hiç bahis etmedikleri gibi, tarihçi yazarlarda yalnız Ebû Dülef’te mevcut bilgiyi zikir ve kayıt etmekle yetinmiyorlar. Bundan başka “Arap yazmalarında özel isimlere genellikle büyük ölçüde tahrif edilmektedir. Ancak bir ulus olarak Cikiller, bir halk olarak İbnü’l-Esîr’de¹⁵² Sultan Melik Şah’ın özel paralı askerleri şeklinde mezkûrdur.

Cikil şehri, Arap yazısının elverişliliği nispetinde Türkçe özel isimleri büyük ölçüde doğrulukla nakil eden X. yüzyılın Arap coğrafyacıları tarafından zikredilmemektedir. Makdisî,¹⁵³ Cikil’leri Taraz (Talas)’tan yarım mil mesafede olarak gösteriyor.

Talas’ta dahi Hıristiyanlar vardı, Emir İsmail 280/893-94 tarihinde şehri zapt ettiği zaman, şehirdeki büyük kilise (کلیسای بزرگ) camiye kalp edildi. Talas Emiri birçok dihkan ile birlikte, İslam’ı kabul etti¹⁵⁴. Merki (Merke) şehrinin başlıca cami vaktiyle kilise idi.¹⁵⁵

148 Hetum, gl. IV. Butarihçi hakkında, bk. Yule, Cathay, vol. I, prelim, essay, p. CXXXI ve Kıtay/Hitay hakkında önemli bir başlık içine alan, ibid., p. CXCIV sq. Gayton’un eseri, 1671 tarihinde Brandenburg’da erken bir tarihte basıldı. Gaiton’un sözleri: “In armis sunt ferocissimi, qui vocantur Soldini, et habent propriam linguam, literas atque ritum Graecorum, et modo Graecorum conficiunt corpus Christi, et sunt obedientes patriarchae Antiocheno”.

149 Yâkût, Mu’cem, III: 448; op. Yule, Cathay, prelim, essay, I: CLXXXVIII. Sonuncu durum, belki de, Guzların Yakubi olduğu varsayımını lehinde konuşuyor. Yakubi rehberi Filoksen, Kutsal Ruh’un ve İsa’nın tasvirleri karşı çıkarak bütün ikonları kiliselerden uzaklaştırdı (Neander, *Allgemeine Geschichte*, Bd I: 573). Ve şimdi Hint Yakubileri ikonları red ederler. (Hunter, *The Imperial Gazetteer of India*, VI: 243). <Hıristiyanlığın Sır-Darya Guzları arasında yayılması hakkında yeni bilgi yoktur. Harezmi’de Hıristiyanlık hakkında. (O hristianstva v Horezme, bk. Tolstov, Novogodniy prazdnik, - S. K.)>

150 Yâkût, *Mu’cem*, III: 446. <Daha fazla bilgi için bk. Abu Dulef, izd. Ror- Zauera, 19, 47.- S.K.>

151 Ob arabskom putešestvennike, 27-28.

152 İzd. Tornberga, X: 114. <Doğru okunuşu, açıkça- çigil; örneğin bk. izd. t. 11, I: 578. - Yu. B.>

153 Makdisî, 274-275; “صیحه” kelimesi hakkında aynı esere bk. BGA, IV (sözlük): 283. Görünüşe göre, Cikil kabilesi aynı adı taşıyan şehir yakınlarında değil, belki Issyk-Kul gölü civarında yaşadığı anlaşılıyor. Benim “Otçyote o poyezdke v Srednyuyu Aziyu” eserimde Gerdzîzî’nin sözlerine bk. s. 9: “جکلیان نشینند”.

154 Nerşahi, izd. Şerefa, 84. Dihkanlık İran’da ve Orta Asya’da asalet unvanıdır. Örneğin benim yazıma bk. *Die altturkischen Inschriften*, 9.

155 X yüzyılda “کلیسه” kelimesi yalnız “kilise” (sür. کَلِيسَة) veya sinagog (ibr. כְּנֶסֶת) anlamına gelebilir; Bîrûnî’de sonucu anlamını almıştır (el-Âsâr’il-Bâkiye, izd. Zahau, 205). Tarihi kıyaslara nazaran bir kilisenin camiye dönüştürülmesi daha olasıdır.

Doğu Türkistan'da Hıristiyanlığa gelince, Bay'da (بے) Hıristiyan bulunduğunu Ebû Dülef bildiriyor.¹⁵⁶ Yul'un fikrinde¹⁵⁷ بے =Bay Aksu ile Kuça arasındadır.

İslam bir taraftan Samanilerin fütuhatıyla diğer taraftan ticari temaslarla yayıldı. Samaniler Guzlar ile Karlukların bir kısmını (takriben 1000 aile)kendi memleketlerinde yerleştirdiler. Bunlar İslam'ı kabul ederek hududu tecavüzlere karşı müdafaa ettiler.¹⁵⁸ Bu Türklerin Makdisî'de mevzu bahis edilen Müslüman Türkmenler olması muhtemeldir.¹⁵⁹ Müslüman tacirler şüphesiz diğerlerinden daha fazla idi. Bunlar tercihen ticaretçi en mühim olan şehirlerde yaşıyorlardı. Şelci şehrinde (Tomaşek'in¹⁶⁰ ifadesine göre Kara- bura ve yukarı Talas kenarında Kümüş-tay dağı geçidi yakınında) takriben 10.000 İsfahanlıın sakin bulunduğunu Makdisî¹⁶¹ beyan ediyor. Ticaret yollarında hemen her şehirde camiler mevcut idi. Şehir halkı her ne kadar bilhassa müşriklerden tereküp ediyor idiyse de bazı noktalarında Müslümanlar galebe çalmışlardı.¹⁶² Hâkimiyet Hıristiyanlar elinde kaldığı yerlerde, Müslüman tacirler vergiye tabi tutulmuşlardı.¹⁶³

IV

X. yüzyılın nihayetinde, Doğu ve Batı Türkistan'da egemenlikle hüküm süren İlek Han veya Karahanlılar Hanedanı idaresinde bulunan Müslüman Türklerin hâkimiyeti inkişaf etti. Degin, Fren, Reno, d-r Bretşneyder¹⁶⁴ ve V.V. Radlov'un¹⁶⁵ kabul ettikleri gibi bunların Uygur mu yoksa Grigoryev¹⁶⁶ ve Lerh'in¹⁶⁷ telakkileri şekilde Karluk mu oldukları malum değildir. Bunların merkez idareleri Balasagun idi. Bu şehir Semireçensk civarında idi. Biz bu ismi önce Makdisî'de görüyoruz.¹⁶⁸ XIII. yüzyılın Çin kaynaklarına göre Balasagun Talasa doğru Almalık (Kulci civarında) yolu üzerinde bulunup Verniy üzerinden ve Kazlık/Kastek geçidi ortasından Çu ırmağı¹⁶⁹ üzerinde bulunan Tokmak şehrine vasıl olur. Verniy'den Pişpeke giden bu günkü yol ancak 1871 tarihinden¹⁷⁰ itibaren

156 Yâkût, *Mu'cem*, III: 450.

157 *Cathay*, prelim. essay, I: CXC. Bay mevki, Tarim'in kuzey akımı Muzart-Darya'da bulunur.

158 İbn Havkal, 391.

159 Makdisî, 274.

160 WZKM, Bd III: 106.

161 Makdisî, 275/8.

162 Makdisî, 275/16.

163 Zekeriya Kazvîni, II: 411; İbnü'l-Esîr, izd. Tornberga, IX: 322.

164 Researches, I: 252.

165 Kutadgu bilig, izd. Radlov, I: LXXXVIII.

166 Karahanidî/Karahanlılar, 59.

167 Sur les monnaies, 420

168 Makdisî, 275. Makdisî, Balasagun'u "nüfuzu çok, büyük ve zengin bir şehir" olarak nitelendiriyor.

169 Kostenko, *Türkistanskiy kray*, 163.

170 Brefeohneider, Researches, IV: 18.

mevcuttur. Buna dayanarak her ne kadar Yâkût'a¹⁷¹ göre Farab veya Otrar şehri Şaş'tan uzakta Balasagun civarında bulunuyor ise de Balasagu'nun İbn Hurdâzbih ile Kudâme'de bahsi geçen Belde Hakan et-Türki ile aynı olduğu hakkındaki Grigoryev'in¹⁷² fikrine iştirak mecburiyetinde kalacaktır. Semireçensk X. yüzyılda Karluklara aitti. İbn Hurdâzbih ile Kudâme'ye itimat caiz ise, merkez idaresi Çu kenarında değil Evliya Ata'da Aleksandr silsilesinden Batı nihayetinde bulunuyordu.¹⁷³ Uygurlar, Balasagun'un tesisini bizzat kendilerine atıf ederler.¹⁷⁴ Karluklar'ın arazisinin Uygurlar tarafından zaptı hakkında bilgi mevcut değildir. Fakat On Tuguzguz'un Yüz Karluk ile başa çıkabileceği hakkındaki Kudâme'nin sözlerinden¹⁷⁵ de anlaşıldığı şekilde Karluklar ile Doğu komşuları arasında müsademeler/ çatışmalar vuku bulmuştur. Diğer taraftan Karahanlılar hükümetlerinde hiçbir Uygur'a tesadüf etmeyiz. Buna mukabil Karluklar Guzlar'ın Selçuk arazisinde oynadıkları aynı rolü Karahanlılar hükümeti dâhilinde de oynamışlardır.¹⁷⁶ Bu mesele esasen şimdilik bizce, kabul edilebilir bir hal gibi görünmektedir.¹⁷⁷ Her halde, Karahanlılar hakiki Uyguristan (Bu günkü Turfan ve Urumçi'nin kâin olduğu mahalleler) üzerine pek müşkülâtle hâkim olabilmişlerdir. Aksi takdirde Uyguristan'da İslam'ı neşir etmeleri lazım gelirdi. Her halde Uygurlar XIII. yüzyılda bile Müslümanların imansız hasmı idiler.¹⁷⁸

Bu sülalenin cediti evveli Kara-han, İbnü'l-Esîr'in¹⁷⁹ hikâyesine göre bir şahsın rüyada kendisine Türkçe emir ettiğini görerek İslam olmuştur. Haleflerinden biri olan Bugra-Han 389/993-94 tarihinde¹⁸⁰ Buhara'yı zapt etti. Fakat aynı senede geri çekilme-

171 Karahanîdi/Karahanlılar, 21.

172 Mu'cem, III: 833. Bu, Yâkût'un kendisinin sözleriyle çelişmektedir (aynı yerde, I: 708). Çünkü Balasagun Kashgar'dan uzak değildir.

173 Çinlilerin sözlere göre, Karlukların merkezi/başkenti daha 766'dan beri Chunehrinin üzerindedir (Biçurin, Sovraniyesvedeni, I: 372; ayrıca bk. Marquart, Die Chronologie, 25). Auliye-Atayakınlarındaki alankışlak olmaktan ziyade yaylak olmaya uygundur; Syuan Tszan'ın göre burası Han'ın yaylağı imiş. (Syuan Tszan, per. Jyul'ena, I: 14). Kırgızların kış ordugahları yalnız Talas'ın aşağı mecrasındadır. (Kostenko, Türkistanskiy kray, I: 266).

174 Balasagun'un tesisi hakkındaki Uygur kaynağı "Cüveynî'nin "Tarihi Cihanguşa"sında vardır. Radlov'un metni ve tercümesi- Kutadga bilik, izd. Radlov, XLV. Bu efsanenin hakikaten Semireçi'deki Balasagun'a ait olduğu keyfiyeti pek şüphelidir. Cüveynî'nin ifadesinden de anlaşıldığı üzere efsaneye ihtiva eden Taş Moğolistan'da Orhon'da bulunmuştur. Galiba Cüveynî şehven Balgasun (şehir) ismini Balasagun ile karıştırmıştır.

175 <Tektst, 262.>; per., 203.

176 İbnü'l-Esîr, izd. Tornberga, XI: 54-56.

177 <O. Prisyak'ın son çalışmasına göre, Karahanlılar Garahanlılar hanedanı Garluklar olmuştur. Garlık kabilesinden Çigiller (Jikil) ve Yağmalar özelliklerle devlette yönetici durumu sahip olmuşlardır. Bk: Pritsak, Von den Karluk, 270-285; idem, Die Karachanden, 21-23. - Yu. B.>

178 Cüveynî'nin aynı açıklamalarına bk. (Kutadgu bilig, izd. Radlov, I: XLVIII). Burada Karahanlıların Guz olmaları ihtimalinden de bahis edilmiştir. Bu görüş Neşri'ye istinat ederek Gutşmid tarafından paylaşıldı (Kleine Schriften, Bd III: 227, 239).

179 İzd. Tornberga, XI: 54. <Bogra-han Hasan (Harun) b. Süleyman oğlu değildi, Karahanlıların ilk hanının torunu olan İslam'ı kabul etti; aşağıya bk, 506. - Yu. B.>

180 İbnü'l-Esîr'de de böyledir; daha erken ve güvenilir kaynaklara nazaran Rabiu'l-vevel 382/ Mayıs 992 y.; (Beyhakî, zd. Morleya, 234; aynı tarih, benim Türkistan'da Gerdîzî'nin de vardır, I: 12).

ğe mecbur oldu ve sonra vefat etti.¹⁸¹ Onun halefi İlek-Han¹⁸² 389/999 senesinde Mâ-verâünnehir'i kesin olarak fatih ederek Samanilerin hâkimiyetine nihayet verdi.¹⁸³ İlek-Han mülhit Türkler aleyhine cihat ilan etti.¹⁸⁴ İbnü'l-Esîr¹⁸⁵ Türklerin kitle kitle İslam'ı kabul edişlerini Safer 435 (9 Eylül-8 Ekim 1043) tarihine irca ederek 10.000 çadır halkı (Ebü'l-Fidâ,¹⁸⁶ göre 5000) İslam'ı kabul etmiş ve 20.000 inek (hayvan) bu hadiseye kutlama adına kesilmiştir. Bu Türkler yazın Bulgarların memleketinde Kışın ise Balasagun etraflarında göçebelikle yaşarlardı. Bu tarihten bir az önce Selçuk ordusu ile Guzlardan ayrılarak İslam'ı kabul etmiş ve dindaşlarını millettaşlarına karşı müdafaa için meydana çıkmış idi. Guz Hakanı Cend şehrinde (Sir-Derya kaynağı yakınında) sakin olan Müslümanlardan cizye almıştı. Selçuk bunları bu cizyeden kurtararak Türk valisini uzaklaştırdı.¹⁸⁷

XI. yüzyıldan beri Hıristiyanlığın Doğu Türkistan'da İslam'a nispetle münhasıran mevkisizde kaldığı ve yalnız Tyan -Şan'ın kuzeyindeki saha dâhilinde yaşayan Hıristiyanların Bugra Han ile haleflerinin din mücadelelerinden pek az etkili olduklarını Vambery tahmin etmektedir.¹⁸⁸ Bununla birlikte Hristiyanların Kara Haniler hükümeti zamanında baskılara maruz kaldıkları görülüyor. Veya hiç olmazsa Hristiyan yazarlar böyle bir baskılardan bahis etmiyorlar. Semerkant Nesturi Metropolitliğinin merkezi olarak kalmıştı.¹⁸⁹ Ara sıra düalistlerin nüfuzu kendini gösteriyordu. Karahanlılardan Semerkantlı Ahmed Han zındıkların mezhebine tabi oldukları için hatta hayatını gaip etti (488/1095).¹⁹⁰ 1043 senesinde sonra yalnız Tatarlar ile Çinlilerin (Kitanlar) müşrik olarak kaldıkları hakkında İbnü'l-Esîr'in beyanatı şüphesiz mübalağalıdır. Bu tarihinin zamanına kadar hatta Batı Türklerinin bile tümünün İslam'ı kabul etmediğini göreceğiz.

Keraitlelerin Nesturi tacirleri vasıtasıyla Hristiyanlığı kabul etmesi keyfiyeti, 1007 tarihinde vaki oldu. Bunun üzerine Merv metropoliti Moğolistan'a rahip gönderdi.¹⁹¹

Karahanlıların hâkimiyeti zamanında memleketin dâhili çekişmeler ve mücadeleler içinde çalkanmakta olduğunu İbnü'l-Esîr birçok defalar bildirmektedir. Han Şerefü'd-Devle (435/1043-44 senesinde Kaşgar, Balasagun ile diğer mütebaki memleketlerin yüce hâkimiyetini kendi uhdesinde muhafaza etmekle beraber hükümeti akrabası arasın-

181 İbnü'l-Esîr, izd. Tornberga IX: 68-70.

182 <Nasr b. Ali, Buhara'nın ilk fatihi torunudur. "İlek Han" lakabının kökeni (yanlış) hakkında bk. aşağıda, 520, prim. 1- Yu. B>

183 İbnü'l-Esîr, izd. Tornberga, IX, 1105. bk. yine Rozen "Rasskaz Hilalya as-Sabi, V. Rozen Hilalya as-Sabi (XI. y.) Buhara'nın yıkılışıyla ilgili ifadelerini bu eserde neşir ediyor. (po puk. Brit. muz. Add. 19360).

184 İbnü'l-Esîr, izd. Tornberga, IX: 169.

185 İbnü'l-Esîr, izd. Tornberga, IX: 355-366.

186 *Muhtasar*, III: 120.

187 İbnü'l-Esîr, izd. Tornberga, IX: 322.

188 *Das Türkenvolk*, 325.

189 Ebü'l-Ferec, 1046 tarihinde Semerkant metropoliti tarafından katolikusa hitaben yazılan bir mektuptan bahsediyor. (Oppert, *Presbyter Johannes*, 91).

190 İbnü'l-Esîr, izd. Tornberga, X: 165.

191 Bu konuda bk. Oppert, *Presbyter Johannes*, 88-90.

da taksim etti.¹⁹² Karahanlılar bu hadiseden pek az sonra Selçukilerin kendi üzerlerindeki hâkimiyetlerini tasdike mecbur oldular. XII. yüzyılın bidayetinde Sultan Sencer Semerkant'ta hanları azil ve nasip ediyordu.¹⁹³ Selçukiler hâkimiyeti 1141 tarihinde Sencer'in ordusu mağlup eden ve Karahanlıları taht-ı tabiiyete alan Kara Hitaylılar tarafından mahv edildi. Hitay arazisinin¹⁹⁴ sahası Batı'da Hazar denizine kadar Doğu'da ise Gobi çölüne kadar uzanıyordu. Doğu ve Batı ülkesi Kara Hitay sülalesinden Gorhan ile bir nevi tabi münasebatı idame eden hususi dere beyler marifetiyle idare ediliyordu. Karahanlılarda Maveraünner'de aynı mevkii işgal ettikleri gibi Harezmi Şah ile Karluk hanları da Semireçenski ve Uygur İdikut'un kuzey kısmında aynı vaziyette bulunuyorlardı.¹⁹⁵

Kara Hitayların istilasını o ülkesinin kültürü için faydalı idi. Yarı vahşi kabilelerin dahi Kara Hitay ordusunu teşkil ettiğini de şüphesizdi. Fakat bizzat Hitaylar önce Çin medeniyetinin bütün semerelerini yararlanmışlardı. Gorhanlılar - (Çinliler ona Yelyuy Daş Müslümanlar, (طایغو، قومقین قوشتين و قوشقين)¹⁹⁶ derlerdi- tebaası nezdinde büyük itibara mazhardı. Talan ve şiddeti tebaasına yasaklamıştı. Yalnız zina mucip ceza değildi.¹⁹⁷ Kitanlar şehirleri tahrip etmezlerdi. Bilakis yeni şehirler tesisine çaba harcarlardı. Cüveynî¹⁹⁸ sonra kesip marufiyet eden Emil (bugünkü Çuğuçak civarında) şehrinin tesisini onlara atıf etmektedir. Herhangi bir şehri zapt ve ele geçirdikleri zaman, halkı soymazlardı, bilakis her bir evden birer dinar alırlardı. Birinci Gurhan tek bir kumandanın emri altında kesinlikle 100 süvariden fazla vermediği gibi memleketini de taksim etmemişti.¹⁹⁹ Müteakip zaman zarfında hükümet Kitanların eline düştü. Fakat Türk ve Moğol göçebelilerinin hükümetleri hilafına olarak devlet halinde inkisama maruz kalmadı. İbnü'l-Esîr'de görüyoruz ki, serkeş göçebelere ziraata alıştırma için çaba ve gayrette bulunuyordu.²⁰⁰

192 İbnü'l-Esîr, izd. Tornberga, IX: 356. İbnü'l-Esîr'in bu ifadeleri hiç olmazsa katı değildir; önceki kaynakların (özellikle Utbi ve Beyhaki) verdikleri malumata nazaran Karahanlıların saltanatı daha pek çok zaman evvel Kaşgar'da hükümet süren sülalenin hükümdarının nüfuzunu daim tasdik etmeyen birtakım hükümetlere inkisam etmiştir. Şerefü'd-Devle (gerçek ismi Arslan Han Süleyman b. Yusuf idi) evvele evvele emir vaki olan devletin inkisamını teyit suretiyle terviç ve tasdik etmişti. Daha fazla tafsilat için Türkistan kitabıma bk. <nast. izd., I: 315-385. 1043-44'de Karahanlılar Devletinin iki bağımsız Kağanaya dönüşümü- doğu ve batı- aşağıya bk. 520, not. 2- Yu. B.>

193 İbnü'l-Esîr, izd. Tornberga, XI: 54-55.

194 Orhan kitabelerinin gösterdiği gibi bu kabilenin hakiki ismi "kitay" veya "kitan"; bk. Radloff, Die alttürkischen Inschriften, Zweite Folge, 39.

195 İdikut unvanı hakkında, Kutadga bilik'e bk. izd. Radlov, I: (vvod) XXVII, XXXIX. Cüveynî'ye göre, Kaşgar'da da ayrıca bir han vardı. <Bk:> ruk. Publ. b-ki IV, 2, 34, I. 22; d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, I: 170. Kaşgar'da Karahanlıların bir şubesi icrayı hükümet ediyordu. Bk. Türkistan kitabıma I: 132-133.

196 Nerşami, izd. Şerefa, 242 (Mecma' et-tavarih'tan; <bk. nije, 293, prim. 207>); Cürçânî, per. Raventi, II: 913.

197 İbnü'l-Esîr, izd. Tornberga, XI: 57.

198 Ruk. Publ. b-ki IV: 2, 34, I. 130. Cüveynî'nin d'Osson'dan naklen tercümesine bk. (*Histoire des Mongols*, I: 442).

199 İbnü'l-Esîr, izd. Tornberga, XI: 56-67.

200 İbnü'l-Esîr, izd. Tornberga, XI: 205. Gariptir ki, başka bir yerde (İbnü'l-Esîr, izd. Tornberga, XII: 171) İbnü'l-Esîr Kitanları göçebe olarak nitelendirmektedir.

Türklerde ziraat ve şehir hayatı hakkında X. yüzyıl İslam coğrafyacılarının verdiklerinden daha ayrıntılı bilgiye İdrîsî'nin eserinde tesadüf ediyoruz. Fakat bu bilgi maalesef karma karışıktır. Malumdur ki, İdrîsî'nin eseri sırf müntahabat/seçmeler mahiyetindedir. Bütün Arap müntahabatlarında olduğu gibi, değişik zamanlara ilgili olan bilgi kesinlikle yekdiğerlerinde açık bir sırat/yolda tayin edilemez. Bundan başka, özel isimler tanınmayacak derecede tağyir edilmiştir. İdrîsî'de Kitanlar zikredilmemiştir. Fakat Grigoriv'in²⁰¹ epeyce takdir ettiği şekilde İdrîsî Kitanları kendinden önce gelen coğrafyacıardan bütünü başka tarzda tasvir ettiği Kimakları ile karıştırmış olmalıdır. Ebû Dülef'e²⁰² göre bunlar hayvan derilenden çadırlarda yaşarlardı. Memleketleri yarı siyah ve yarı beyaz üzüm yetiştirirdi (?). Altın ve mücevherata sahiptiler. Yağmur yağdırmak için hususi bir taşları da vardı. Ne bir hükümdara ve ne de bir mabede sahiptiler. İdrîsî'ye²⁰³ göre Kimak hükümdarı altın işlemeli elbise giyer. Altın taç taşır ve senede dört defa halka görünürdü. Hükümeti birinci bakan idare ederdi. Saraylar, büyük binalar ve eğlence yerleri mevcuttu. Hükümdar dirayet ve azameti ile tanınmıştı. (Bunlar pek cengâver olup hemen daima komşuları ile mücadelede buldukları bir yerde mezkûrdur).²⁰⁴ Merkez idaredeki halk ihtiyaçtan variste oldukları gibi bütün memleket dâhilinde en zengin ve en müreffeh bulunuyorlardı. Şehir demir kapılar ile donatılmış olan kuvvetli surlar ile muhat idi. Büyük ve seçi' bir ordu tarafından müdafaa ediliyordu. Kibar halk kırmızı ve sarı renkte ipek elbise giyerlerdi. Fakat elbise taşımak hakkında yalnız büyükler sahip idiler. Sokaklar, pazarlar ve evlerin büyük bir kısmı suyolları ile donatılmış idi. Halk Sâbiî dinine (دين الصابيين) salık idiler. Güneş ve melekleri (الملائكة) de tapınıyorlardı.²⁰⁵

1145 senesinde Nesturi hükümdarı “Presvitera İoanna”nın Müslümanları Doğuda baskıyla “Sami biraderleri”²⁰⁶ mağlup ettiği haberi Avrupa’da duyuldu. Bu haberin yayılmasına sebep, Yelyuy Da-Şa'nın Sencer'e karşı muharebesi idi. Fakat bundan Yelyuy-Da-Şa'nın ve Kitanların Nesturi oldukları neticesi çıkarılmamalıdır. Büyük bir ihtimal Nesturiler Yelyuy-Da-Şa'yı aynı zamanda Keraitlerin hanı ile karıştırmışlardır. Karait devletinin kurucusu Van Han'ın büyük pederi Merguz Han idi. Bu zatın Yelyuy Da-Şa'nın muasırı olması kronoloji itibarıyla pek mümkündür. Gorhan'ın ordusunda bazı Hıristiyan unsurların mevcudiyeti dolayısıyla Nesturilerin bunu kendilerince bilinen Hıristiyan hükümdar ile karıştırmaları da mümkündür. Eğer bütün “Kitanlar” Hıristiyan olsalardı. Bu hadise Hıristiyan ve Müslüman tarihçiler tarafından zikredilirdi. İbnü'l-Esîr²⁰⁷ birinci

201 Arab gezgin hakkında bk. 31.

202 Yâkût, *Mu'cem*, III: 448. Ayrıca bk. Yule, *Cathay*, prelim, essay, I: CLXXXVII.

203 per. *Jobera*, II: 222-223.

204 per. *Jobera*, I: 501.

205 İdrîsî, başka yerlerde (per. *Jobera*, II: 221) Kimaklerin inançsız/mülhit ve ateşperest olduklarını, onların arasındaki bazı kimselerin imandan arı olduklarını, otlarla beslenip ormanlarda yaşadıklarını söylüyor.

206 Tekste: “Persarum et Medorum reges fratres Samiados dictos” (bk. Oppert, *Presbyter Johannes*, 13).

207 İzd. Tornberga, XI: 56. Aynı yerde Kitan krallarının uzun bir peçe taşıdıkları söyleniyor. (المقنعة والخمار). *Mecmau'l-tevârih*'in yazarı (XVI. yy. sonu) ilk Gurhan'ın Mazdakitlerde olduğu gibi mülkiyet ve kadın ortaklığını tanıdığını söylüyor. (Nerşahî, izd. Şerefa, 242). Keşif ettiğime göre

Gurhan'ın Maniheizt olduğunu söylüyor. Hâlbuki İdrîsî'nin Kimak asilzade kâinin kıyafetleri hakkında verdiği bilgi daha ziyade bu dileğe işaret etmektedir. Müslümanların daha sonra bu dileği kabul etmesen Kitan tarz kıyafetinin kabulü ile alakadar olduğunu daha aşağıda göreceğiz. Bu keyfiyet nazar itibara alınır, Oppert'in²⁰⁸ "Presviter İoanna" isminin Gurhan'ın "r" sinin sükûtuyla hâsıl olduğu fikrinde olduğu anlaşılır. (Oppert Korkhan okuyordu. İbnü'l-Esîr ise genellikle كو خان yazıyor). Bu cihet kabil-i müdafaadır. Diğer taraftan Ritter²⁰⁹ gibi bu ismi onun Han (Çince Van - Han) kelimeleri ile açıklamak mümkün değildir. Zira Potye'nin²¹⁰ kayıt ettiğine göre irsen intikal eden bu unvanı ancak Kerait hükümdarlarının en sonuncusu taşıyordu. Semireçensk kitaplarından çıkardığımız sonuca göre birçok Hıristiyan Türkler biri Türk diğeri Hıristiyan ismi almak üzere iki isim taşırlardı. Bunların herhangi bir sebepten dolayı özellikle yayılmış olan Hıristiyan isimlerini seçmeleri tabidir. İoanna ismi Keraitler zamanında Türklerin Hıristiyanlığı kabul ettikleri Patrikin ismi olarak böyle bir rol ifa etmiş olabilir.

Kitanlar tıpkı Çinliler gibi bütün dinleri aynı suratla himaye etmişlerdir ki, bunların arasında İslam da vardır. Müslüman tarihçiler Gurhanların²¹¹ adaletini bilhassa medh ve sena eylemektedirler. Özellikle bu keyfiyet gösterir ki, Gurhanlar kesinlikle Nesturi değil idiler. Bununla birlikte Müslümanlar hâkim mevkilerini elden çıkarmak mecburiyetinde kaldıkları halde, diğer dinlerin taraftarları ise Müslüman taassubundan masun kalmışlardır. Bundan dolayı Hıristiyanlık dahi burada Karahanlılar idaresinde daha ziyade serbest olarak yayılabilmiştir. Gurhanların merkez idarelerinden biri olan Kaşgar'da Petrik III. İlya (1176-1190) bir Nesturi metropolitliği tesisi etti.²¹² Merkez idarelerden biri de Balasagun idi. Amr'ın Piskopos cetvelinde Kaşgar metropoliti aynı zamanda Nevaket metropoliti olarak da gösterilmektedir.²¹³ Bundan dolayı Semireçi, Kaşgar metropolitliğine tabiydi. Hıristiyanlığın hâkim sülale üzerine olan etkisine gelince Yelyuy-Da-Şa'nın haleflerinden son Gurhan'ın kerimesi ve gasıp Kuşluk'un (doğrusu Güçlük) zevcesinin Hıristiyan olduğunu biliyoruz. Bu bilgi dahi yalnız tarih derleyicilerde kalmıştır.²¹⁴

Mecmau'ı-tevârih "Haydar Razi'nin Tarikat Haydari'sinde aynıdır; bu eser hakkında daha fazla bilgi için bk. Pertsoh, *Verzeiohniss*, № 418 (410) ve Rieu, *Suppl. Pers.*, 20-21, *Mecmau'ı-tevârih* unvanı da burada mezkurdur.

208 Presbyter Johannes, 434-1135; Vorrede, S. V. Oppert'in teorisi, Zarncke tarafından (özellikle Der Priester Johannes, Abh. 2) izah edilmiş ve birçok âlimler tarafından kabul edilmiştir: Peşelem (*Geschichte der Erdkunde*, 153) ve Gutaşmid (Kleine Schriften, Bd III: 609).

209 Oppert, *Presbyter Johannes*, 11-12 (tsit. Ritter, *Asien*, I: 291).

210 Le Pays de Tanduc, 305.

211 Cürcânî, izd. Nasau - Lisa, 329; per. Raverti, II: 912.

212 Assemani Bibliotheca orientalis, III: 502, pars 2.

213 Nevaket şehri hakkında bu eserimizin başlarına bk. 281. Oppert, *Presbyter Johannes*, 88 <ayrıca bk. nast, izd., II: 7.- Yu. B.>

214 Evvela Şerefüddin *Zafername*'sinin mukaddimesinde (ruk Az. muz. 568, 70. Raverti (Cüzcanî, per. Raverti, II: 927), Maniheizt olan ilk Gurhan'ın eşinin- belki de yanlışlık eseri olarak- Hıristiyan olduğunu söylüyor.

Semireçensk'ten çıkan en eski kitabelerin Kara Hıtaı hâkimiyeti devrine ait olması pek muhtemeldir. Hvalson²¹⁵ taşlardan biri üzerinde 1406 adedini (Süryani tarihi ki 1095 Milattan sonra uygundur/mutabıktır) teşhis ettiğini zan etmektedir. Bu takdirde kitabenin Karahanlılar zamanına ait olması icap ederdi. Her halde bu diğerinden daha önceki bir zamana yani Moğol döneminden önceki zamana aittir. Çünkü bu daha eski ve daha büyük yazı şekillerini göstermektedir.²¹⁶

Moğolların istilasıyla müteakip Kanglılar²¹⁷ Talas ile Issık Göl arasındaki sahayı zapt ettiler. Semireçensk'teki Nesturilerin bunlara mensup olması büyük bir ihtimaldir. Fil-vaki buna delil olarak sert edecek elimizde hiçbir şeyimiz yoktur. Çünkü Kanıklıların dini hakkında bilgiye sahip değiliz. Harezmsah Tekeş Han Kanıklı prenseslerinden Türkan Hatun'ı²¹⁸ tezevvüç etti ki, Türkan Hatun oğlu Muhammed üzerinde büyük bir nüfuza sahipti. Akraları Harezmsah'a hicret ettiler ve İslam'ı kabul ederek Muhammed'den muhtelif şereflı memuriyetler aldılar. Bu müddet zarfında İslam Batı Türklerinde gittikçe yayıldı. Kanıklılar bu hususta bir istisna teşkil etmiş olsalardı- bu nitelik/keyfiyet nazarı itibariye alınmış olurdu. Fakat biz bu hususa ait ayrıntılı açıklamalara ancak Ebülğazi'de tesadüf ediyoruz. XIII. yüzyılın tarihçileri, Kanıklıların Muhammed nezdine muvasalatlarını hikâye ederlerken, bunların İslam'a girme hakkında hiçbir bilgi vermiyorlar²¹⁹. Türk kitabelerinin lisani Uygurcaya fevkalade yakındır. Radlov'un²²⁰ müşahedesine göre hiçbir kelime hiçbir şekil yoktur ki mukabil Uygurcaları ile ayniyet göstermiş olmasın. Aradaki fark yalnız sese ait hususlardır. Kanıklıların Uygurlarla yakınlığı hakkında şüphe beslemek kesinlikle caiz değildir. Çince Kao-Kyuy²²¹ (yüksek Araba) isimlendirmesi Kanıklı ismine çoktan bağlanmıştır.²²² Gerek Kanıklılar ve gerek Uygurlar kendi hususi sahalarından başka Naymanların memleketinde yani bu günkü Moğolistan'ın Batı kısmında

215 *Grabinschriften*, 95. Tarihi gösteren harfler Hvol'son'un ifadesine nazaran tamamıyla silinmiştir.

216 Bilahare Prof. Hvol'son Semireçi'den 400 kitabe elde ederek müellife tebliğ lütfunda bulunmuştur. Bu kitabelerden biri Moğol devrinden evvelki zamana yani 1201 tarihine aittir. Şimdi bk. Chwolson, *Grabinschriften*, N. F., 6 (№2).

217 Ebülğazi, *Rodoslovnaya Tyurok*, izd. Demezona, II: 37-38.

218 Cüncani, (matbunüşhadaki "Jawzjani" ile Raverti'deki "Jurjani" yerine böyle okunmalıdır. Bunun Kıpçaklı Kadır Han'ın kızı olduğunu söylüyor (Cüncani, per. Raverti, I: 254). <Harezmsah Tekeş "Han" unvanını almadı. Karısının adının doğru okunuşu Terken'dir; izd., nast. I: 400, prim. 4. Yu. B.> Kanglıların Muhammed'in sarayındaki itibarı şuradan anlaşılıyor ki, Kanglılar, Cingiz Han'ın Harezmsah ile muharebe ettiği tarihte ekseriya şehirlere kumandan tayin edilirdi.

219 Kanglı ve Kıpçak kabile isimlerinin hemen aynı şey olduğu görünüyor. Yalnız Ebu'l-Gazi'nin değil Tekeş hükümeti zamanında neşir edilmiş olan resmi ve saikadan da anlaşıldığına göre Sir-Derya'nın aşağı kısmında mukim olan Kıpçaklar (veya Kanglı?) daha o zamanlar İslamiyet'i kabul etmemişlerdi. Türkistan isimli eserimde bk: c. I, s. 79. Talas ile Issık Göl havalisi arasında Ebu'l-Gazi tarafında zikredilen Kanglılar ile ilgili maalesef daha önce haber bulamadık. <Kıpçak kabilesinin Kıpçaklar arasındaki konumu hakkında bk. Klyaştorıny, *Kangyuyskaya etnotoponimika*, 62-63.- S. K>

220 *Grabinschriften*, S. №7.

221 <Şimdiki transkripti- Gaotszyuy.>

222 Reşidüddin, izd. Berezin, I: 221-222. V.V. Radlov bu yaklaşımı reddetti; bk. Kutadga Bilik, izd. Radlova, I: VII.

yaşarlardı.²²³ Semireçensk'teki Hıristiyanların XIII. yüzyılda Kanıklıların hâkim buldukları Almalık ile pek sıkı münasebette buldukları, kitabelerden çıkarılmaktadır.

Son Gurhan (ki Müslümanlar Mani (مانی)²²⁴ veya Kuman (قومان)²²⁵ Çinliler Çjelugu [Çu-lu] isimlendirirler) Harezmsah Muhammed ile çetin bir muharebeye tutuştu. Bu muharebede Muhammed Mâverâünnehir'i fetih etti (609/1212-13). Mirhond Harezmsah'ı Müslümanları putperestlerden kurtaran bir halaskâr, bir kurtarıcı olarak tasvir ediyor.²²⁶ Fakat bu fütihat Karahanlıların imhasını gerekli olup yerli halkı için müthiş bir felaket oldu. Harezmsah'ın aleyhtarı olduğuna hiçbir zaman hüküm edilmesi imkânı olmayan Yâkût²²⁷ tahrip edilen memleketin bedbaht ve felaketli halini müessir kelimelerle tasvir ediyor.²²⁸

Bu müddet zarfında Moğollar Doğuda kuvvetlendiler, Karlukların Han Arslan ve Uygurların İdikut'u Baurçik kitabelerden ayırdıklarını ilan ile Cengiz Han'ın tabiiyetini kabul ettiklerini beyan ettiler. Arslan Han Müslümandı.²²⁹ Semireçensk'in kuzey kısmına kayalık şehri ile beraber (Kopal civarında) hâkim idi. Ebülğazi'nin²³⁰ şahadetine göre Karluklar hayvancılık ve tarımla uğraşıyorlardı. Yukarı İrtiş ile Orhon arasındaki oturan Naymanlar Moğollar tarafından tabiiyete alındı. Bunların bakayası Güçlük kumandası altında Gurhan'a gittiler. Gurhan bunları Hasan kabul etti ve kerimesini Güçlük'e evlendirdi.²³¹ Ancak Güçlük kayımpederine karşı Harezmsah ile ittifak yaptı. Vakıa bidayette mağlup olduysa da daha sonra Gamazlık ile Balasagun'ı zapt ve Gurhan'ı esir etti.

Müteakiben Güçlük bizzat Gurhan unvanını aldı. Devletin hudutları şayan ehemmiyet bir suratta daraldı. Harezmsah Mâverâünnehir hâkim idi. Uygurların ve Karlukların hükümdarı ise Moğolların ve tabi idiler. Bundan başka XIII. yüzyılın bidayetinde Almalık da yeni bir hükümdarlık zuhur etti.

223 Kanglı hakkında Reşîdüddin'in "Giriş"ine bakınız. izd. Berezin, I, per. 108; Uygurlar hakkında: aynı eser, 125, ayrıca Rubluk (izd. Mişelya-Rayta, 228).

224 Nerşahi, izd. Şefera, 243 (*Mecmau't-tevârih*'den).

225 Cürçânî, per. Ravarti, II: 928.

226 Oppert, *Presbyter Johannes*, 151.

227 Mu'cem, I: 249; III: 234.

228 İbnü'l-Esir (izd. Tombarğa XII: 189) Kıçluk'un eline geçmemesi için (Fergana, Şaş, İsficab ve diğerleri) gibi sınır bölgelerinin Muhammed tarafından tahrip ettirildiğini söylüyor.

229 Cürçânî, izd. Nassau-Lisa, 343; per. Ravarti, II: 1004.

230 Rodosovnaya Tyurok, izd. Démona, II: 38.

231 Kuçluk'un evliliği hakkında bu haberi yalnızca Raşîdüddin'de (izd. Berezina, III, per. 35; tekst 56: (از یکجندی دختر خود را بوی داد) ve sonraki derleyiciler vardır. Cüveynî'de yalnız, Kuçluk'un Gurhan'ı mağlup etikten sonra kидanların kumandanlarından birinin kızı ve Gurhan'ın önceki eşini aldı. Parsça tekst: کورخان دختر امیر بزرگ را که عزت زهره ومشتی بود نامزد خود کرده بود چون محکوم حکم کوچک کشت آن دختر را کوچک در تمرن <bk. Cüveynî, izd. Kazvînî, I: 48>).

Ebülğazi'nin verdiği bilgiye göre 50-60 bin Kanıklı Harezşah tarafına geçtiler. Talas ve Çu sahillerinde geride kalmış olanların adedini Ebülğazi 10.000 çadır halkı olarak gösteriyor.²³² Soyguncu Ozar'ın²³³ de bu meyanda bulunması muhtemeldir. Ozar Cüveynî'ye göre Kanıklı kabilesinden neşet etmişti. Çetesi uzun müddet tacirleri soydu. Nihayet o kadar mühim bir kuvvet ve kudret sahibi oldu ki, Almalık ile diğer birkaç şehri zapt etti. Uygurlar ile Karluklar gibi o dahi Cengiz Han ile Güçlük aleyhine ittifak etti. Fakat Güçlük, Ozar'ı avda esir etmeğe muvafık oldu. Güçlük Almalık üzerine yürüdü. Fakat halk kapıları kapadılar. İşte bu suretle muhasara başladı. Bir Moğol ordusunun yaklaşması üzerine muhasarayı çözerek esirleri yolda katil ettirdi. Cengiz Han Almalık'ı Ozar'ın oğullarından Suknak-Tegin'e teslim etti.

Cüveynî'nin ifadesine göre Ozar haydut olmakla beraber azami derecede zühdü takva ile ün salmıştı. Keşiş (münzevi? ارباب خرقه) birçok hasenatta bulundu. Bir gün sofi elbisesi giyen biri yanına geldi dedi ki, Yüce Rabbimiz (حضرت عزت و جلال) emriyle geliyordum vereceğim haber şudur ki kasam bom boştur. Bize kuvvet ve kudretle orantılı bir miktar ödünçte bolun, ta ki işaemizi temin edebilesin! Oraz ayağa kalkarak dervişin önünde eğildi ona “balış” verdirdi ve onu şu sözlerle gönderdi: “sadakayı [topluma] ver ve [ona] samimi hizmetlerimi ifa et.”²³⁴

Güçlük'ün hükümdar olduğu saha dâhilinde Müslümanlar büyük baskılara maruz bulunuyorlardı. Cüveynî'nin²³⁵ ifadesine göre Güçlük, Naymanlar'ın çoğunluğu gibi onun aslı Hıristiyan idi. Daha sonra bir Kitan kızının telkinleri ile putperestle (büyük bir ihtimal Budistliğe) girmeye karar verdi.²³⁶ Güçlük Müslümanlardan dinlerini terk etmelerini ve Hıristiyanlık ile putperestlikten birini seçmelerini talep etti. Putperestliği tercih ettikleri takdirde Kitan kıyafetini kabul edeceklerdi.²³⁷ İtaat etmeyenleri hapis ile ceza verirdi. Bu

232 Ne yazık ki, önceki kaynaklarda, bu önemli haberi doğrulamak (veya reddetmek) için kayıt bulamıyoruz.

233 Cüveynî'de böyledir. Cemal Karşı (XIV. y. başı), Almalık handan hükümdarisine pek yakından temas etmekte idi Buzar olarak kayıt ediyor. bk. Bartold, *Türkistan*, I: 135, 440.

234 Moğollar döneminde Türkistan isimli eserimde “Cüveynî”nin metine bk. I: 107-108. Oraz'ın Kanglı veya Karlık kabilesine mensubiyeti şüphelidir. “Cüveynî” v ruk. Publ. b-ki IV: 2, 34, I. 26 قنقلیان , Şerefüddin'in (Yezdi) Zafname'sinde, ruk. Az. Muz. obv. 80- قنقلی (şüphesiz yerine قنقلی) yazılıdır. Buna mukabil “Cüveynî”nin birisinin eski ve şayan olan (ruk. Publ. b-ki Hanikov 71, I. 20) diğer iki yazmalarında ve ayrıca Vaosaf'ta da قرفان olarak geçmektedir. Oraz (veya Buzar) hakkında bk: *Türkistan*, I: 140. Bu ifadeler Müslüman handan hükümdar işi olduğunda hiç şüphe bırakmıyor; aynı şey XIII. y. Çan-çun'un sözleri ile teyit olunuyor bk. Bretschneider, *Researches*, I: 70.

235 Ruk. Publ.; b-ki IV: 2, 34, I. 22.

236 Oppert bu ihtimalden bahsetmiştir (Presbyter Johannes, s. 160). D'Osson (*Histoire des Mongols*, I: 171) Bu kızı Gurhan'ın kızı ile karıştırıyor. Burada aklımızda Gurhan'ın eski gelini kast edildiği şüphesizdir. bk. yukarı. 296, prim. 231.

237 Bu tür versiyon Reşideddin'de (izd. Berezina, III, tekst, 61; per. 39) ve daha yeni kaynaklarda, bunun gibi d'Osson'da vardır (*Histoire des Mongols*, I: 171); Cüveynî'ye göre Kuçluk Müslüman tebaasındandinlerini terk etmelerini Hıristiyanlığa veya Budizm'e etmelerini veya hiç olmasa Kitan kıyafetini kabul etmelerini talep ediyordu. Son teklif mutlaka ifa edilmeli idi. Açık ibadet ve medresede tahsil men edildi. Parsça metin: اهالی آن نواحی را انتقال از دین محمدی الزام کرد و میان دو کار مخیر یا تقلد مذهب نصاری یا تلبس بلبال خطایان جوق تحویل بمذهب دیگر

tedbir dragonad XIV. Lyudov'un benzer idi. Aynı zamanda Gurhan'ın kerimesi olan Güçlük'ün zevcesi Şerefeddin²³⁸ ile Mirhoand'un²³⁹ ifadesine göre Hıristiyan idi. Ve zevcesinin İslam düşmanlığı siyasetine tamamıyla iştirak ediyordu. Hotan imamı Alaeddin Güçlük'e boyun eğmediği için kendi cami kapısına çivilendi. Güçlük'ün zulmü Moğol fütuhatını hızlandırdı. Cebe-Noyon bu ülkeye dâhil olduğu zaman, her kesin kendi dininde kalabileceğini ve pederleri ile büyük pederlerinin gittiği yoldan gidebileceklerini ilan etti. Halk derhal Moğollara iltihak ederek kışlalarında bulunan Güçlük'ün ordusunu imha ettiler. Moğollar hemen hiçbir müşkülata rastlamaksızın o ülkeyi zapt ettiler (1218). Güçlük güneye kaçtı ve ancak Badahşan'da Moğollar yetişerek onu idam ettiler.²⁴⁰ Moğollar Balasagun'a Gobalık²⁴¹ (iyi bir şehir) ismini verdiler. Bu isimlendirmede gösteriyor ki Güçlük'ün merkezi mukavemetsiz alındı. Moğollara gönüllü olarak teslim olan şehirler iyi unvanını alırlardı. (Örneğin Zernuk)²⁴² kalası gibi. Özellikle inatla mukavemet gösteren şehirler "kötü, fena" unvanını aldılar: (Örneğin Bamian²⁴³ ve bize [Ruslara] ait olan Kozelsk).²⁴⁴

Moğollar döneminde Hıristiyanlık tarihi büyük bir ehemmiyet ve fakat daha ziyade zorluklar göstermektedir. Gutşmid'in²⁴⁵ pek yerinde olan müşahedesine göre, Moğol fütuhatı memleketlerin bir diğeriyle olan ilişkilerinde dünyanın hiç görmediği bir dönüşümü gerekli kıldı. Bu suretle Orta Asya'ya vasil olan medeniyet unsurları ötekiyle daimi temasa girdiler. Bu medeniyet unsurlarından birini anlamak için diğer unsurları da esasından incelemek gereklidir. Bu tür araştırmalarda bulunmak için daha çok geniş bir hazırlık gerektirir.

ممکن نبود از غایت اضراب بکسوت خطایبان مکتبی کشتند قوله تعالی فمن اضطر غیر باع ولا عاد فان ربک غفور رحیم (Кораи, II, 168)
<bk. Cüveynî, neşr. Kazvîni, I: 53.>

238 Ruk. Az. muz. (Asya Müzeyi yazması) b 568, 79.

239 Oppert, *Presbyter Johannes*, 169. Mirosond bu malumatı "Reşidüddin'den iktibas etmiştir, Şerefüddin'in nereden aldığı malum değildir. Reşidüddin ve Cüveynî bu konu üzerine söz açmamaktadırlar.

240 Reşidüddin, izd. Berezina, III: 38-40 (po Cüveynî - sm. ruk. Publ. b-ki, IV: 2, 34; II: 22-23).

241 K. G. Zalaman غریالیق Gir-balık şeklinde yazıyor ki, (Kutadgu bilig, izd. Radlova, I: XLV) yazmaların kıraat tarzını nazara dikkat almıştır. İşbu kelime Moğolcada, A. O. İvanovski'nin bana bildirdiği gibi goa telaffuz edilir. Go-balık isminin açıklaması yalnız Mirhonda'da bulunur. (İstoriî Çingiz -Hana, izd. Cobera, 91.

242 Abülğazi, Rodosovnaya Tyurok, izd. Demezona, II: 109. Bu bilgiler Cüveynî'de zaten bulunmaktadır. bk. Onun hikâyesi: Sohefer, Chrestomathie persane, II: 120- 121. Teymur'un son seferinin tarifinden anlaşıldığı veçhiyle (Şerefüddin Yazdi, per. Peti de Iya Krua, IV: 216) Zernuk Semerkant'tan Otrar'a giden yol üzerindedir. Bilinmektedir ki, (bu son şehrin enkazı Sır-Derya'da Arısa mansıbında) Sır-Derya'dan bir az Batıdadır.

243 Abülğazi, Rodosovnaya Tyurok, izd. Demezona, II: 122, ayrıca Cüveynî (Schefer, Chrestomathie persane, II: 142-143); Hindikuş'un batı ucunda bulunmaktadır

244 <"Gobalık" ve "Mobalık" atları hakkında bak: Pelliot, Notes sur l'histoire de la Horde d'Or, 110-114. Pelo'nun işaret ettiği gibi Balasagun, malum olduğu üzere hiçbir zaman Gobalık diye adlandırılmamıştır; yazmalarda Guz-orda veya Kuz-orda uygunlukta, Guz-balık diye okunuyor (Prisiak'ın fikrine göre, Mahmut Kaşgarlı'da Balasagun'un diğer isimlendirilişi); kaynaklarda Balasagun'un savaşız alındığı hakkında da hiçbir şey ifade edilmiyor. Kozelsk için Mobalık ismi hiçbir Doğu kaynağında bulunmuyor. Bu daha önce Tatitşev ("Mogu bolgusun" şeklinde) tarafından ortaya atıldı ve daha sonra diğer yazarların (Hammer, Wolf, Hovors ve Berezin) çalışmalarına geçti. Bamiyân isminin ilk Moğol şekli, P. Pelo'nun fikrine göre, Mo-kurgan (Mâû -Quryan> Ma'u - Qoryan) "kötü kale" olması mümkün. Mobalığın "me lez" Moğol-Türk formu, Türkler arasında zaten kullanılıyor olabilir. - Yu. B.>

245 Kleine Schriften, Bd III: 609.